पहिलो परिच्छेद
शोध-परिचय

१.१ विषय-परिचय।

बहुआयामिकव्यक्तित्वका धनी विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला(१९७१-२०३९)को नेपाली साहित्यजगत्मा शीर्ष स्थान छ । प्रसिद्ध राजनेता भएर पनि साहित्यसाधनमा विषेश योगदान पुऱ्याउनु उनको वैशिष्ट्यता हो । साहित्यलाई राजनीतिभन्दा उच्चतम विषय मान्नेकोइरालाको लेखनशैली, भाषिक प्रयोग, वाक्यगठन एवम् रचनाशिल्प समकालीनहरूको तुलनामा धेरै पृथक् छ ।

"समाजइच्छाभन्दा व्यक्तिइच्छा ठूलो हो, व्यक्तिका दमित इच्छा, भावना एवम् मनोद्वेगहरूलाई स्वतन्त्र आत्मनिर्णय गर्न दिनुपर्छ" भन्ने मूल सन्देश कोइरालाका उपन्यासमा पाइन्छ ।

सुम्निमा उपन्यास नेपाली वाङ्मय परम्पराको चर्चित उपन्यास हो । विजातीय संस्कृतिको मोह तथा सन्तुलित सम्मिलनलाई मनोविश्लेषणात्मक कोणबाट हेरिएको यस उपन्यासमा भौतिक र अध्यात्म तथा देह र आत्माको समन्वयबाट मानव जीवन सार्थक हुन्छ भन्ने आशय प्रस्तुत गरिएको छ । अस्तित्ववाद झल्किएको यो उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । सांस्कृतिक, ऐतिहासिक तथा प्राचीन सन्दर्भलाई मूल आधार मानिएको यस उपन्यासमा मानवजातिको जातिगत र सांस्कृतिक द्वन्द्वलाई उद्घाटन गरी आर्य र किरात संस्कृतिको युद्ध र प्रेमलाई समन्वयात्मक ढंगबाट उद्घाटन गरिएको छ ।

सुम्निमा उपन्यास नेपाली साहित्यजगत्को अमूल्य नीधि भएकाले विभिन्न कालखण्डमा यस उपन्यासको साहित्यानुरागी तथा विद्वान्वर्गद्वारा व्याख्या विश्लेषण तथा चर्चा परिचर्चा हुँदै आएको छ । तथापि सङ्कथन विश्लेषण (संयुक्तिपरक अध्ययन) का आधारमा योअध्ययनअधुरो छ ।

भाषाविज्ञानमा सङ्कथन विश्लेषणको विशेषमहत्त्वरहेको छ । भाषामा वाक्यभन्दा माथिल्लो एकाइलाई सङ्कथन भनिन्छ । यो मौखिक, लिखित र साङ्केतिक रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ । यसले निश्चित सन्देश सम्प्रेषण र सञ्चारको कार्य गर्दछ । सङ्कथन भाषाको शब्दपरक र अर्थपरक एकाइसँग सम्बन्धितहुनाले यो सन्देशयुक्त हुन्छ । सङ्कथन भाषिक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट प्रकट हुने हुनाले यसलाई सन्दर्भगत अर्थ पनि भनिन्छ ।

सङ्कथन विचार वा अनुभूतिको अन्वितिपूर्ण संयोजन हो । सङ्कथनलाई सम्प्रेषणीय बनाउन यसका युक्तिहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । पाठमा युक्त भएको बाह्य सम्बन्धलाई संसक्ति भनिन्छ भने आन्तरिक सम्बन्धलाई संयुक्ति भनिन्छ ।

यस शोधपत्रमा संयुक्तिलाई सीमाङ्कन गरिएको छ । सङ्कथनभित्र संयुक्तिको संयन्त्र हुन्छ जसले पाठलाई अधिशासित गर्दछ । संयुक्ति पाठमा विचारको सिलसिला तथा संयोजनको स्थिति बनेर आउँदछ । कुनै पनि पाठको भाषांशलाई सन्दर्भताका विविध आयामले प्रभाव पार्दछ । सन्दर्भ नै प्रयोजनपरक र विधा सिद्धान्तको केन्द्रीय विषय हो । सन्दर्भतालाई सङ्गठित गर्ने युक्तिहरू क्षेत्र, सहभागी र माध्यम हुन् । संयुक्तिपरक अध्ययनमा ह्यालिडे र हसनद्वारा निर्धारित क्षेत्र, सहभागी र माध्यमलाई सैद्धान्तिक आधार मानिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

सुम्निमा उपन्यास विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लेखिएको हो । प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य समस्या यस प्रकार छन्:

क) संयुक्तिपरक अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार के हो?

ख) संयुक्तिपरक अध्ययनका आधारमा **सुम्निमा** उपन्यासलाई कसरी विश्लेषण गर्नसकिन्छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्रको उद्देश्य निम्नानुसार रहेका छन्:

क) संयुक्तिको सैद्धान्तिक स्वरूप प्रस्तुत गर्नु र

ख) संयुक्तिपरक अध्ययनका आधारमा **सुम्निमा** उपन्यासको विश्लेषण गर्नु ।

१.४पूर्वकार्यको समीक्षा

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको चर्चित उपन्यास **सुम्निमा**लाई विभिन्न कोणबाट समीक्षकहरूले अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ ।

तारानाथ शर्माले**नेपाली साहित्यको इतिहास** (२०३९) मा**सुम्निमा** उपन्यासकी सुम्निमा किराती आदिनारी हो भन्ने ठहर गर्दै भौतिकवादी सुम्निमा र अध्यात्मवादी सोमदत्तका मिलनबाटै मानवजीवन सार्थक हुन्छ भन्ने दृष्टि प्रस्तुत गरेका छन् ।

कृष्ण धरावासीले**विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरू** (२०४८) मा सुम्निमा सोमदत्त, सूर्यदत्त-बिजुवा आदि पात्रको कार्यपीठिकाका चर्चा गर्दै समन्वयवादी दर्शन नै **सुम्निमा** उपन्यासको वस्तु सत्य मानेका छन् ।

इन्द्रबहादुर राईले**नेपाली उपन्यासका आधारहरू** (२०५०) मा**सुम्निमा**उपन्यासमा देह र आत्माको मिलन सम्भव गराएकोले यसमा अस्तित्ववाद झल्किएको धारणा राखेका छन् ।

मुरारीप्रसाद रेग्मीले**मनोविश्लेषणात्मक समालोचना उपन्यास खण्ड** (२०५०) मा विजातीय संस्कृतिको मोह तथा सन्तुलित सम्मिलनलाई मनोविश्लेषणात्मक कोणबाट हेरिएको भनी बताएकाछन् ।

स्वामी प्रपन्नाचार्यले**वेदमा के छ ?** (२०५०) मा किरातहरूलाई अनार्य भनिनु, सुम्निमा र सोमदत्तको प्रसङ्ग गाँसिनु जस्ता विषयले प्राचीन सभ्य इतिहास बिगार्ने काम भएको विचार व्यक्त गरिएको बताएका छन् ।

भूपति ढकालले **विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा विचार पक्ष** (२०५६) मा**सुम्निमा**उपन्यासको सांस्कृतिक पक्षको आधारमा पात्रको नियतिलाई जोड दिइएको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

दीपकप्रसाद ढकालले**समाख्यानशास्त्रः सिद्धान्त र प्रयोग** (२०७०) मा**सुम्निमाउपन्यासमा घटनाको नाभिकीयता** शीर्षकमा ब्राह्मण संस्कारमा सर्वोपरि मानिएको जपतपबाट योगमा लीन भई सांसारिकताबाट मुक्ति प्राप्त गर्नु तथा शरीरलाई जैविक आवश्यकताबमोजिम जति भोग्न सक्यो त्यति नै जीवन सार्थक ठान्ने किराती संस्कृतिबिचको द्वन्द्वलाई समाख्यानात्मक ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

राजनप्रसाद खतिवडाले**विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको उपन्यासमा परिवेश**(२०७०) मा धार्मिक, सामाजिक र सांस्कृतिक वातावरणद्वारा केन्द्रित **सुम्निमा**उपन्यासमा मूलतः सुम्निमा र सोमदत्तलाई भौतिक र आध्यात्मिक परिवेशद्वारा निर्देशित देखाइएको पाइन्छ भनी बताएका छन् ।

यसरी **सुम्निमा**उपन्यासको विभिन्न समयमा अनेक चर्चा परिचर्चा भए पनि सर्वाङ्गीण रूपमा यी अध्ययन अधुरा र अपूर्ण छन् । अझ सङ्कथनात्मक विश्लेषण (संयुक्तिपरक अध्ययन) का आधारमा यस उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन भएको पाइँदैन । अतः प्रस्तुत शोध प्रबन्धले**सुम्निमा**उपन्यासको संयुक्तिपरक अध्ययनमा केन्द्रित रही उक्त अभावलाई पूर्ति गर्ने कार्य गरेको छ ।

१.५ शोधको औचित्य रमहत्त्व

सुम्निमाउपन्यासलाई केन्द्रित बनाएर विभिन्न अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइन्छ । तसर्थ संयुक्तिपरक ढङ्गले **सुम्निमा**उपन्यासको अध्ययन र विश्लेषण यस शोधको औचित्य रहने छ । साथै, संयुक्तिपरक आधारमा उपन्यासको अध्ययन र अनुसन्धान गर्न चाहने भविष्यका विद्यार्थी, शिक्षार्थी तथा शोधार्थीहरूलाई प्रस्तुत शोध मार्गदर्शक बन्नेछ ।

१.६ शोधको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोध संयुक्तिपरक अध्ययन विश्लेषणमा ह्यालिडे र हसनद्वारा निर्धारण गरिएका क्षेत्र, सहभागी र माध्यमलाई सैद्धान्तिक पर्याधार मानी यसैमा केन्द्रित रहेको छ ।

१.७ शोध-विधि

प्रस्तुत शोध **'सुम्निमा'उपन्यासको संयुक्तिपरक अध्ययन** मा केन्द्रित भएको हुँदा सङ्कथनात्मक विश्लेषण पद्धति अङ्गाली व्याख्या गरिने छ । पुस्तक, पत्रपत्रिका, शोध-प्रबन्ध, विद्वान् गुरुवर्गहरूको सल्लाह, सुझाव ग्रहण गरिएको छ । साथै पुस्तकालयीय अध्ययन, विधिको उपयोग गरिएको छ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको अध्ययनलाई मूलतः चार परिच्छेदमा विभाजन गरी ती परिच्छेदलाई विभिन्न शीर्षक तथा उप-शीर्षकहरूमा बाँडेर सुसङ्गठित र व्यवस्थित बनाइएको छः

पहिलो परिच्छेदःशोध-परिचय
दोस्रो परिच्छेदःसंयुक्तिको सैद्धान्तिक परिचय
तेस्रो परिच्छेदः**सुम्निमा** उपन्यासको संयुक्तिपरक अध्ययन
चौथो परिच्छेदःसारांश तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद
संयुक्तिको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ विषय-प्रवेश

प्रस्तुत परिच्छेदमा संयुक्तिपरक अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार प्रस्तुत गरिएको छ । सङ्कथन विश्लेषण सन्दर्भपरक अध्ययनको एक युक्ति संयुक्ति व्यवस्था हो । तसर्थ यसमा सङ्कथनको युक्ति संयुक्ति तथा ह्यालिडे र हसनद्वारा निर्धारण गरिएको सन्दर्भपरक विन्यास (क्षेत्र, सहभागी, माध्यम) मा केन्द्रित रहेर सम्बद्ध कृतिको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ सङ्कथन विश्लेषण

सङ्कथन अङ्ग्रेजी शब्द Discourse को नेपाली समानार्थी शब्द हो । भाषाको वाक्यभन्दा माथिल्लो एकाइलाई सङ्कथन भनिन्छ । सङ्कथन मौखिक, लिखित र साङ्केतिक रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ । तसर्थ सङ्कथन सन्देशयुक्त हुन्छ । यसले निश्चित सन्देश सम्प्रेषण वा सञ्चारको कार्य गर्छ । सङ्कथन भाषाको शब्दपरक र अर्थपरक एकाइसँग सम्बन्धित हुन्छ । शब्द संरचनापरक कोणसित हुन्छ भने अर्थ चाहिँ सन्दर्भपरक कोणसित हुन्छ । सङ्कथन भाषिक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट प्रकट हुने सन्दर्भगत अर्थ हो । भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत हुने अर्थको पूर्णता नै सङ्कथन हो ।

'कथ्' धातुमा 'सम्' उपसर्ग र 'अन' परसर्ग गाँसिएर सङ्कथन शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । जसको अर्थ 'अभिव्यक्तिको सिङ्गो वा समग्र कथन' भन्ने हुन्छ । सर्वप्रथम सङ्कथन विश्लेषण भन्ने शब्द भाषावैज्ञानिक जेलिग ह्यारिसले सन् १९५२ मा एउटा लेखमा विस्तारित पाठहरू(text)मा भाषातत्त्वहरूको वितरणबारे चर्चा गर्दा प्रयोग गरेका थिए । उनले यसमा हेयर टनिकको विज्ञापनको भाषालाई उदाहरणको रूपमा विश्लेषण गरेर सङ्कथनमा पनि वाक्य व्याकरण विस्तारित भएको देखाएका थिए । यसरी उनले व्याकरण वाक्यभित्र मात्र सीमित नभएर सोभन्दा माथि पनि रहेकोतर्फ ध्यानाकर्षण गरेका थिए । सङ्कथन विश्लेषणका दृष्टिले यस घटनालाई प्रारम्भविन्दु मानिए तापनि सन् १९६० पछि मात्र यसको विकास तीव्र गतिमा भएको देखिन्छ ।

यसरी भाषा व्याकरणात्मक वाक्यमा मात्र सीमित नभई त्यसभन्दा माथि हुने अवधारणाको विकास भयो । भाषाको प्रयोग विभिन्न सामाजिक सन्दर्भ तथा मूल्य मान्यतासँग गाँसिएको हुन्छ । भाषा भनेको सामाजिक प्रतीक व्यवस्था हो । भाषामा समाजका विभिन्न विचार र भावनाहरूको सिङ्गो प्रतिनिधित्व सङ्कथनकै माध्यमबाट हुन्छ । तसर्थ अर्थपूर्ण, अन्वितिपूर्ण र सन्दर्भपूर्ण अभिव्यक्ति नै सङ्कथनको मूल पहिचान हो । सङ्कथन मानवका सामाजिक अन्तरक्रिया र अनुभवहरूको समग्र स्वरूप भएकाले यसको अध्ययन विश्लेषणको

औचित्य र आवश्यकता महत्त्वपूर्णबन्दै गयो । अतः यस अध्यायमा सङ्कथन युक्तिहरूका सैद्धान्तिक अवधारणाकाबारेमा चर्चा गरिन्छ ।

२.३ सङ्कथन युक्तिहरू

सङ्कथन विचार वा अनुभूतिको अन्वितिपूर्ण संयोजन हो । सङ्कथनलाई सम्प्रेषणीय बनाउनका लागि यसका अन्वयक वा युक्तिहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । युक्ति भनेको पाठभित्रको सम्बन्ध हो । कुनै पनि पाठलाई पूर्णता प्रदान गर्नका लागि त्यसमा आन्तरिक र बाह्य सम्बन्ध स्थापित गर्नु जरुरी हुन्छ । पाठमा प्रयुक्त भएको बाह्य सम्बन्धलाई संसक्ति (कोहेजन)र आन्तरिक सम्बन्धलाई संयुक्ति (कोहरेन्स)भनिन्छ ।

युक्ति अन्तरसम्बन्ध र सन्दर्भ निर्माण गर्ने प्रक्रिया हो जसमा सामाजिक तथा मानसिक अन्तरक्रिया समावेश रहेको हुन्छ । श्रोता वा पाठकको ध्यान केन्द्रित गर्न वक्ता वा लेखकले अपनाउने गतिशील प्रवाह र नियोजित उपाय नै सङ्कथनको युक्ति निर्धारण गर्ने तत्त्व हो, जुन व्यक्ति र पाठानुसार फरक किसिमको हुन्छ । सङ्कथनमा अभिव्यक्त मानवीय अनुभवलाई भाषाको उपयुक्त एकाइमा अन्वितिपूर्ण बनाउने काम निकै महत्त्वपूर्णमानिन्छ । अतः युक्तिगत सम्बन्धले सङ्कथनात्मक पाठलाई सम्प्रेषणीय बनाउँछ । यहाँ यस्ता युक्तिहरूको क्रमशः चर्चा गरिएको छ ।

२.३.१ संसक्ति

पाठलाई सम्बद्ध वा संसक्त बनाउनका लागि आउने पाठभित्रका विभिन्न भाषिक एकाइहरूबिच हुने व्याकरणीय र कोशीय सम्बन्धलाई संसक्ति भनिन्छ । संसक्तिले वाक्यहरूका बिचको सम्बन्ध र वाक्यभित्रका एकाइहरूको आर्थी सम्बन्धलाई जोड्ने काम गर्दछ । यसले पाठको बाह्य संरचनामा वाक्यहरूका विभिन्न एकाइलाई जोड्ने महत्त्वपूर्णकार्य गर्दछ । पाठ संरचनाको निर्माण गर्ने महत्त्वपूर्णपक्ष व्याकरण हो र संसक्ति व्याकरणको बाहिर रहेको हुन्छ । पाठमा संसक्तिको विषय आर्थी बन्धनको अवधारणामा आधारित हुन्छ । आर्थी बन्धन भनेको पाठमा निहित आर्थी सम्बन्ध नै हो । पाठभित्र एउटा एकाइ अन्य एकाइमा जोडिने वा निर्भर हुने अथवा अन्तर्सम्बन्धित हुने प्रक्रिया नै आर्थी बन्धन हो । पाठभित्र अन्तर्सम्बन्धन भएन भने त्यसलाई पाठ भन्न सकिँदैन । त्यसैले पाठमा संसक्ति निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ (देवीप्रसाद गौतम/प्रेमप्रसाद चौलागाई २०६७: ६९) ।

देवीप्रसाद गौतमका अनुसार संसक्तिअन्तर्गत व्याकरणिक र शाब्दिक वा कोशीय गरी दुई प्रकारका व्यवस्था हुन्छन् । व्याकरणिक संसक्तिअन्तर्गत उनले निर्देशन, सार्वनामिकीकरण, लोप वा विलोपन, प्रतिस्थापन र संयोजन भनी उल्लेख गरेका छन् । शाब्दिक वा कोशीयअन्तर्गत कुनै पाठमा प्रयोग भएका एकै आर्थी सम्बन्धमा उनिएका पाठगत संरचनाको खोजी भएका एकै प्रकृति शाब्दिक अन्तरक्रियाको खोजी हो भनी उल्लेख गरेका छन्।

व्याकरणिक संसक्तिअन्तर्गत सार्वनामिक सन्दर्भन, स्थानिक र कालिक सान्दर्भन संयोजन, पुनरावृत्ति, प्रतिस्थापन र लोप पर्दछन् भने कोशीय संसक्तिअन्तर्गत पर्यायवाची, विपरीतार्थक, समावेश्य-समावेशी, सन्निधान वा सहप्रयोग, प्रकारान्तर कथन आदि पर्दछन् (हेमाङ्गराज अधिकारी २०६५: २५६) ।

२.३.२ संयुक्ति

कुनै सन्दर्भमा आशय वा सन्देशसहित आएको शृङ्खलित पाठ नै सङ्कथन हो । सङ्कथन भित्र संयुक्तिको संयन्त्र हुन्छ जसले पाठलाई अधिशासित गर्दछ । संयुक्ति पाठमा विचारको सिलसिला तथा संयोजनको स्थिति बनेर आउँदछ । कुनै पनि पाठको वर्णन तथा विवरणमा खास किसिमको अनुक्रम अपेक्षित हुन्छ । स्वाभाविक क्रममा शृङ्खला मिलेर आएको अभिव्यक्तिमा निहित विषयवस्तुको बोध गर्न बोद्धालाई असजिलो हुँदैन तर क्रम भङ्ग भई प्रस्तुत भएमा चाहिँ त्यसको वैचारिक अन्तः सूत्र खलबलिन सक्छ । त्यसका लागि प्रस्तोता र बोद्धाको अनुभव परिवेश पनि मिल्नु जरुरी हुन्छ । अभिव्यक्तिमा प्रयुक्त वाक्यहरूमा अगिल्लोमा व्यक्त विषयवस्तु तथा विचारले पछिल्लोलाई निर्देशित तथा सङ्केतित गर्दै लगेको हुनुपर्छ । देवीप्रसाद गौतम (२०६७ : ७०) का अनुसार एउटा उदाहरण हेर्न सकिन्छः

ए, राम त हिजो नै घर गएछ तर म चाहिँ नजाने मनस्थितिमा छु ।

यस वाक्यमा ए, त, तर, चाहिँ, न जस्ता विभिन्न योजक शब्दहरू छन् । यिनीहरूले सङ्कथनलाई तार्किक रूपमा संयोजित गर्नका लागि महत्त्वपूर्णभूमिका निर्वाह गरेका छन् :

क) 'ए' ले ध्यानाकर्षण वा मौनता भङ्ग गरेको सूचना दिएको छ ।
ख) 'त' ले रामलाई विषय बनाएको छ ।
ग) 'तर' ले व्यतिरेक वा विपरीत स्थितिलाई बुझाएको छ ।
घ) 'चाहिँ' ले 'म' लाई विषयीकरण गरेको छ ।
ङ) 'न' ले कार्यको निषेधलाई बुझाएको छ ।

यी उदाहरणले कुनै पनि सङ्कथन तार्किक रूपमा जोडिएको हुनुपर्ने हुन्छ । तर्क अनुक्रममा मिलेर आउनुपर्छ । अनुक्रममा मिलेर आएको अभिव्यक्तिको बोध गर्न बोद्धालाई कुनै कठिनाई पर्दैन तर अनुक्रममा छैन भने त्यसको अर्थबोधमा कठिनाइ हुन्छ । अभिव्यक्तिमा प्रयुक्त वाक्यमध्ये अघिल्लो वाक्यमा व्यक्त विचारले पछिल्लो वाक्यको व्यक्त विचारलाई निर्देशित गर्दै लैजानुपर्ने हुन्छ । अनुक्रममा आउँदा मात्र अघिल्लो वाक्यले पछिल्लो वाक्यलाई निर्देशित गर्न सक्दछ ।

संयुक्तिले सङ्कथन र परिवेशको सम्बद्धतालाई पनि सङ्केत गर्दछ । वक्ताको अभिव्यक्ति श्रोताले बुझ्नका लागि यी दुईबिच सम्बन्ध स्थापित हुनुपर्दछ ।

संसक्तिगत बन्धन र संयुक्ति व्यवस्थाबाट वास्तवमा एउटा पाठ बनेको हुन्छ । संसक्ति र संयुक्तिलाई फरक-फरक ढङ्गले अर्थ्याएको पनि पाइन्छ । संसक्तिलाई बाह्य संरचनामा आउने अनि सङ्कथनका एकाइ र वाक्यांशका बिच सम्बन्धन कायम गर्ने प्रमुख अवधारणा मानिएको छ भने संयुक्तिलाई पाठको आन्तरिक तहमा रहेर प्रकार्यपरक सम्बन्धन कायम गर्ने अवधारणा मानिएको पाइन्छ (क्रिस्टल २००३:८१) ।

सन्दर्भबाट नै संयुक्तिको अर्थ निर्धारण हुन्छ किनभने प्रत्येक पाठको आफ्नो सन्दर्भता हुन्छ । परिस्थितिगत सन्दर्भ र संस्कृतिबाट पाठको सन्दर्भता प्राप्त हुन्छ । त्यसैले सङ्कथनमा एकातर्फ पाठ रहन्छ र अर्कोतर्फ सान्दर्भता रहन्छ (ह्यालिडे र हसन, १९९१:४८) । संसक्ति अर्थ संरचनासँग सम्बन्धित हुन्छ भने संयुक्ति अर्थ सन्दर्भसँग सम्बन्धित हुन्छ । संयुक्तिको निर्धारक तथ्य पनि आर्थी सम्बन्धन नै हो संयुक्तिका लागि संसक्तिको आवश्यकता पर्छ वा पर्दैन भन्ने विषयमा निकै चर्चा परिचर्चा भएकोपाइन्छ । कतिपय अध्येता संसक्तिबाट नै संयुक्ति निर्धारण हुन्छ भन्दछन् त कतिपय संसक्ति नभइकन पनि संयुक्ति हुन सक्छ भन्दछन् । संसक्तिले व्यष्टि सम्बन्धलाई जनाउँछ भने संयुक्तिले समष्टि सम्बन्धलाई जनाउँछ । प्रस्तोताको आशयपरक शक्तिसँग संयुक्ति व्यवस्था सम्बन्धित हुन्छ र यो सन्दर्भसँग जोडिएर आउँछ । प्रस्तोताको विचार, धारणा वा सिद्धान्तलाई बोद्धासम्म विन्यस्त गर्ने, पुऱ्याउने या जोड्ने माध्यम नै संयुक्ति हो ।

सन्दर्भताको प्रस्ट व्याख्या गर्ने काम मेलिनोवोस्कीबाट भएको हो र यसलाई भाषाविज्ञानमा जे. आर. फर्थले प्रयोग गरेका हुन् (ह्यालिडे र हसन, १९९१:६) । यसै आधारमा ह्यालिडेले परिस्थितिगत सन्दर्भको व्याख्या गरेको पाइन्छ । सामाजिक सन्दर्भताबाट सङ्कथनको अर्थ निर्धारण हुने अर्थको धारणालाई भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा फर्थका शिष्य ह्यालिडेले पछ्याएका हुन् । ह्यालिडेले सामाजिक सन्दर्भताका आधारबाट भाषिक चिन्ह व्यवस्थाको प्रकार्यपरक विश्लेषण गरेका छन् । यिनले परिस्थितिगत सन्दर्भ र सांस्कृतिक सन्दर्भलाई फरक किसिमबाट व्याख्या गरेका छन् । उनले परिस्थितिगत सन्दर्भलाई पाठको परिस्थितिगत वातावरणमा उपस्थित हुने घटना भनेका छन् भने सांस्कृतिक सन्दर्भलाई व्यापक सन्दर्भमा व्याख्या गरेका छन् । यसैमा नै परिस्थितिगत सन्दर्भ पनि अन्तर्निहित हुन्छ भन्ने उनको धारणा छ ।

सन्दर्भलाई प्रकार्यवादी, प्रयोगार्थवादी, सङ्कथनवादी आदिले विभिन्न किसिमले व्याख्या गरेका छन् । सामाजिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भबाट नै लेखक-पाठक, प्रस्तोता-बोद्धाबिचमा साझा ज्ञानको विकास हुन्छ र पूर्वधारणाका आधारमा पाठको सन्देश प्राप्त हुन्छ (कटिङ, २००८ :२) । सन्दर्भभन्दा बाहिर रहेर पाठको सन्देश प्राप्त हुन सक्दैन । सन्दर्भता यस्तो समाजमनोवैज्ञानिक तत्त्व हो जसको सहायताबाट पाठको अर्थ ग्रहण गर्न सकिन्छ । सङ्कथनमा अर्थ व्यक्त गर्न र आशय प्रकट गर्नका लागि लेखक तथा प्रस्तोताका माध्यमबाट भाषालाई उपकरणका रूपमा लिई सन्दर्भताकै सम्प्रेषण गरिन्छ(ब्राउन र युले १९८३ : २६) । समग्रमा

भन्दा पाठको अर्थ नै सन्दर्भता हो । भाषाको प्रयोग सन्दर्भताबाट पृथक् हुन सक्दैन । सन्दर्भताकै आधारबाट नै पाठको अर्थ निर्धारण हुने हुँदा यो पाठमा सशक्त भएर आउँछ र यसकै आधारमा भाषिक प्रकार्य निर्धारण हुन्छ । त्यसैले सामाजिक जगतसँग सन्दर्भता सम्बन्धित हुन्छ । सन्दर्भलाई विशिष्ट रूपमा व्याख्या गर्न कटिङले तीन प्रकार सुझाएका छिन् :

१) परिस्थितिगत सन्दर्भ
२) पूर्वज्ञानात्मक सन्दर्भ
३) सह-पाठपरक सन्दर्भ

परिस्थितिगत सन्दर्भ प्रस्तोता/लेखकले आफ्नो वरिपरि के देख्छ? कस्तो जानकारी राख्छ ?भन्ने विषयसँग सम्बन्धित हुन्छ । यसले पाठको सम्बन्धित वातावरण वा परिस्थितिलाई जनाउँछ । यसका क्षेत्र, सहभागी र माध्यम गरी तीन आयाम छन् (ह्यालिडे र हसन, १९९१: २४) । यस्तै पूर्वज्ञानात्मक सन्दर्भमा सहभागीको आपसमा जानकारी राख्ने सन्दर्भ स्थापित हुन्छ । समाज संस्कृति आदिबाट सहभागीमा पूर्वज्ञान स्थापित हुन्छ । पूर्वज्ञानात्मक सन्दर्भ पाठभन्दा बाहिर हुन्छ र सांस्कृतिक र अन्तरवैयक्तिक हुन्छ (कटिङ, २००८ :६) ।

सांस्कृतिक सन्दर्भले सहभागीहरूमा साझा ज्ञानको विकास हुन्छ र त्यसैअनुसार सहभागीको संज्ञानात्मक व्यवस्था विकसित भएको हुन्छ । सांस्कृतिक सन्दर्भ संस्थागत हुन्छ र वैचारिक आधारभूमि पाठलाई प्रदान गर्दछ (ह्यालिडे र हसन १९९१:४८)। सांस्कृतिक सान्दर्भताले अन्तरवैयक्तिक प्रकार्यमा पनि प्रभाव पार्दछ । अन्तरवैयक्तिक सन्दर्भको निर्धारण पूर्वकथन क्रियाका आधारमा हुन्छ र यो संज्ञानात्मक ज्ञान पनि हो । पूर्वकथन क्रियाका आधारबाट प्राप्त भएको सहभागीको साझा ज्ञानलाई अन्तरवैयक्तिक ज्ञान भनिन्छ । त्यस्तै सहपाठपरक सन्दर्भ पाठभित्र नै निहित हुन्छ । निदर्शनले सहपाठपरक सन्दर्भ कायम गर्दछ । पाठमा परिस्थितिगत सन्दर्भ, पूर्वज्ञानात्मक सन्दर्भ र सहपाठपरक सन्दर्भको व्याख्या पूर्वधारणाका आधारमा हुन्छ ।

पूर्वधारणालाई सङ्कथनको तार्किक संरचनाको विश्लेषणका लागि उपयोग गरिएको पाइन्छ । आधारभूत रूपमा अर्थविज्ञान र प्रयोगार्थविज्ञानका आधारमा सङ्कथनमा आउने पूर्वधारणाको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । पूर्वधारणाको व्याख्या पूर्वज्ञान, साझाधारणा र सामान्यज्ञानका आधारमा हुन्छ । पाठको परिस्थितिगत सन्दर्भ, पूर्वज्ञानात्मक सन्दर्भ र पाठपरक सन्दर्भबाट नै प्रस्तोता-बोद्धा वा लेखक-पाठकका बिचमा पूर्वधारणाको निर्माण हुन्छ । पाठको अर्थ ग्रहण गर्नका लागि पूर्वधारणाको आवश्यकता पर्दछ । बाह्यसन्दर्भ, पूर्वज्ञान, सांस्कृतिक तथा अन्तरवैयक्तिक सन्दर्भसँग पूर्वधारणा सम्बन्धित हुन्छ । सङ्कथनका सहभागीमा वितरित साझा ज्ञानका आधारमा नै साझा पूर्वधारणाको विकास हुन्छ र साझा पूर्वधारणाले नै सङ्कथनको विषयलाई अघि बढाउँछ (ब्राउन र युले, १९८३: ८०) । सङ्कथनका सहभागीहरूको साझा ज्ञान र साझा विश्वासबाट नै पूर्वधारणाको निर्माण हुन्छ । यो लेखक र

पाठकबिचको साझा विश्वास हो । पूर्वधारणाको निर्माणका लागि उपयुक्त सर्तको आवश्यकता पर्दछ । वक्ताको चाहना, वक्ता र श्रोताको सम्बन्ध, क्षमता, तथ्यबोध जस्ता पूर्वधारणाका उपयुक्त सर्त हुन् (पाल्मर, १९८३: १७२) । वक्ता वा प्रस्तोता मात्र होइन श्रोता वा बोद्धा पनि वस्तु र व्यक्तिसँग परिचित भएको हुनुपर्छ र सङ्कथनका सहभागीका बिचमा साझा पूर्वधारणाको विकास भएको हुनुपर्छ । वस्तु र व्यक्ति परिचित वा अस्तित्वमा आएनन् भने साझा पूर्वधारणा असफल भएको भनिन्छ र यसलाई सत्य मूल्यान्तर (Truth Value gap) भनिन्छ (पाल्मर, १९८१: १६७) । सङ्कथनको अर्थबोधका लागि सङ्कथनका वस्तु र तथ्यहरू परिचित भएको हुनुपर्दछ । पूर्वधारणा पाठको पूर्वसन्दर्भ वा पाठीय तत्त्व, साझा ज्ञान, विचारधारा, सांस्कृतिक सन्दर्भता, पूर्वज्ञान, वक्ता र श्रोताको सम्बन्ध वस्तु र तथ्यप्रतिको धारणाका आधारमा निर्धारित हुन्छ । त्यसैले पाठको संसक्ति र संयुक्तिको विश्लेषणमा पूर्वधारणालाई सैद्धान्तिक रूपमा स्वीकार गरिएको छ ।

२.४ सन्दर्भपरक विन्यास/आयाम

ह्यालिडे र हसनले परिस्थितिगत सन्दर्भका तीन आयाम क्षेत्र, सहभागी र माध्यमलाई सन्दर्भपरक विन्यासका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । ह्यालिडेको परिस्थितिगत सन्दर्भको धारणालाई हसनले विस्तार गरेकी हुन् । यसअन्तर्गत पाठको संरचना र स्वरूपलाई प्रभाव पार्ने आयामका रूपमा क्षेत्र, सहभागी र माध्यम पर्दछन् । ह्यालिडेले भाषांशमा विचारात्मक, अन्तरवैयक्तिक र पाठपरक अर्थहरू आउँछन् र यसबाट नै पाठमा भाषाको अधिप्रकार्य स्थापित हुन्छ भनेका छन् (ह्यालिडे, १९८५: Xiii)। सन्दर्भपरक आयाम पाठमा आउने विचारात्मक, अन्तरवैयक्तिक र पाठपरक (आइडियसनल, इन्टरपर्सनल, टेक्स्चुअल) अर्थसँग सहसम्बन्धित हुन्छ (इगिन्स र मार्टिन, १९९७: १३३) । यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने पाठले एकै पटक धेरै अर्थ व्यक्त गरिरहेको हुन्छ । विचारात्मक प्रकार्यले विचार तथा अनुभवको सम्प्रेषण गर्दछ र तिनलाई तार्किक क्रममा जोड्दछ । भाषाका प्रयोक्ताले बाह्य जगत्बाट प्राप्त गरेका सत्य अनुभव तथा विचारलाई भाषामा प्रयोग गरेको हुन्छ र यसमा अवस्था, प्रक्रिया, ठाउँ, व्यक्ति, वस्तु, स्थान, कारणहरू पाठमा उद्घाटित भएका हुन्छन् । अन्तरवैयक्तिक प्रकार्यले वक्ताको सोचलाई प्रस्तुत गरी कार्य सम्पादन गर्ने हुँदा यसले वक्ताको आशय वा भावलाई प्रस्तुत गरेको हुन्छ (बन्धु, २०५३: ११२) । जब अन्तरक्रियात्मक अवस्थामा भाषा अभिव्यक्त हुन्छ तब त्यसले अन्तरवैयक्तिक प्रकार्य सम्पन्न गर्दछ । त्यस्तै पाठपरक प्रकार्यमा संयुक्ति र संसक्ति व्यवस्थाका साथै पाठीयतत्त्वका आधारमा पाठको अर्थ निर्धारण हुन्छ । त्यसैले पाठपरक अर्थको निर्धारणका लागि विचारात्मक र अन्तरवैयक्तिक अर्थको शृङ्खलालाई बुझ्नु आवश्यक हुन्छ । कुनै पनि सन्देशको सम्प्रेषणका लागि भाषिक प्रकार्य र सन्दर्भको प्रकार्यलाई ह्यालिडे र हसनले निकै महत्त्व दिएका छन् । सांस्कृतिक तथा सामाजिक सन्दर्भ, पाठको परिस्थितिगत सन्दर्भ सहभागीको भूमिका, भाषा प्रयोग, कथन र अकथन क्रिया आदिका आधारमा पाठपरक अर्थ

निर्धारण गरिन्छ । पाठपरक अर्थ विधा सङ्गठन, सूचना सङ्गठन, भाषिक सङ्गठन र सन्दर्भको सङ्गठनबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

सामाजिक सन्दर्भले पाठको भाषालाई प्रभाव पार्दछ । कुनै पनि पाठको भाषांशलाई सन्दर्भताका विविध आयामले प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । पाठको भाषिक प्रयोगमा देखिने विविधतालाई प्रयुक्ति भेद(रजिस्टर) भनिन्छ । शक्ति, सत्ता, दूरता, नम्रता, निकटता, औपचारिकता,अनौपचारिकता आदि कुराले भाषामा प्रयुक्ति भेद देखिन्छ । त्यस्तै विधा (जान्र) ले पाठको स्वरूपलाई निर्धारण गर्दछ । विधा सिद्धान्तमा पाठले सांस्कृतिक सन्दर्भमा विभिन्न तरिका, माध्यम, तह र चरणमा रहेर विभिन्न कार्य गर्दछ भन्ने कुरा दर्साउँछ (इगिन्स र मार्टिन, १९९७:२३६) । सामाजिक सन्दर्भले प्रयुक्तिगत विविधता उत्पन्न गर्दछ र प्रयुक्तिगत विविधताले पाठको आकार लिएपछि त्यो विधा बन्दछ । सन्दर्भपरक विन्यास व्यवस्थासँग विधा र प्रयुक्तिको सहसम्बन्ध हुन्छ । कुनै पनि विधामा सन्दर्भको विश्लेषणका विभिन्न तहहरू हुन्छन् भन्ने कुरालाई ह्यालिडे र हसनद्वारा (१९९१:४५) प्रस्ट पारेका छन् र यस सम्बन्धलाई इगिन्स र मार्टिनले यसरी देखाएका छन् :

सन्दर्भको तहगत सम्बन्ध

अधिप्रकार्य (भाषिक सङ्गठन) **Metafunction(Organization of Language)**	**प्रयोजनपरक/प्रयुक्ति (सन्दर्भताको सङ्गठन)** **Register(Organization of Context)**
१) विचारात्मक अर्थ (Ideational Meaning) विषय निर्माणका स्रोत (Resourses for building content)	१) क्षेत्र (Field) सामाजिक गतिविधि (Social action)
२) अन्तरवैयक्तिक अर्थ (Interpersonal Meaning) अन्तरक्रिया साधन (Resourses of interaction)	२) सहभागी (Tenor) भूमिकामूलक संरचना (Role structure)
३) पाठपरक अर्थ (Textual Meaning) पाठ निर्माणको स्रोत (Sources for organizing text)	३) माध्यम (Mode)प्रतीकात्मक सङ्गठन (Symbolic organization)

सन्दर्भ नै प्रयोजनपरक र विधा सिद्धान्तको केन्द्रीय विषय हो । सन्दर्भतालाई सङ्गठित गर्ने युक्तिहरू क्षेत्र (Field), सहभागी (Tenor) र माध्यम (Mode)हुन् । सन्दर्भका यी आयामहरूलाई ह्यालिडेले परिस्थितिको सन्दर्भ (Context of situation) भनेका छन् र यसलाई अन्तःपाठपरक वातावरणका रूपमा लिएका छन् । सांस्कृतिक सन्दर्भमा भने व्यापक संस्थागत सांस्कृतिक वातावरणका रूपमा लिएका छन् । हसनले सन्दर्भपरक विन्यास व्यवस्थाका रूपमा क्षेत्र, सहभागी र माध्यम (पद्धति) को व्याख्या गरी यसलाई पाठको संरचना र विधा (जान्र) सँग सम्बन्धित भएको कुरालाई प्रस्ट पारेकी छन् । यदि निश्चित सन्दर्भमा पाठले प्रकार्य गरेको छ भने त्यसको संरचनात्मक एकत्वका लागि सन्दर्भगत विन्यास व्यवस्थाले केन्द्रीय भूमिका खेल्छ भन्ने कुरालाई हसनले जोड दिएकी छन् (ह्यालिडे र हसन, १९९१:५६) । यस प्रकार पाठमा संयुक्ति स्थापना गर्ने मुख्य आयाम अन्तर्गत क्षेत्र, सहभागी र माध्यमका विषयमा गहन अध्ययन ह्यालिडे र हसनबाट नै भएको पाइन्छ ।

यस शोध पत्रको सीमाङ्कन संयुक्तिपरक अध्ययनमा ह्यालिडे र हसनद्वारा निर्धारित क्षेत्र, सहभागी र माध्यमलाई सैद्धान्तिक आधार मानिएको छ ।**सुम्निमा** उपन्यासमा संयुक्ति व्यवस्थाको खोजी गर्न यिनै सिद्धान्तहरूको प्रयोग गरिएका छन् । अतः यहाँ यिनै तीन सिद्धान्तको विस्तृत अध्ययन गरिन्छ ।

२.४.१ क्षेत्र (Field)

पाठमा के विषयवस्तु दर्साइएको छ वा पाठमा के भइरहेको छ (What is happening) भन्ने कुरालाई क्षेत्रले जनाउँछ (ह्यालिडे र हसन, १९९१: १८) । पाठको भाषिक र स्थितिपरक विशेषताको खोजी गरी त्यसको प्रयोजनपरक स्वरूप निर्धारण पनि क्षेत्रले नै गर्दछ । यसले पाठमा सहभागीको सक्रियता, कार्य तथा सामाजिक व्यवहारलाई पनि जनाउँछ । क्षेत्रका आधारमा नै पाठमा सहभागीले प्रयोग गर्ने भाषिक एकाइहरूको चयन हुन्छ । अन्तरपाठपरक सन्दर्भ तथा अन्य सन्दर्भ र पाठबाट अर्थको अनुमान लगाउने कार्य पनि क्षेत्रकै विषय हो (इगिन्स र मार्टिन, १९९७ : २३३) ।

ह्यालिडे र हसनले पाठको सन्दर्भ क्षेत्र पहिल्याउनका निम्ति मुख्य पाँच प्रक्रिया अपनाउनु पर्ने बताएका छन् (ह्यालिडे र हसन १९९१: ३०) ।प्रथमतः वस्तुलाई अधीनस्थ बनाई एकत्रित र व्यवस्थित बनाउने कार्य भाषाले गर्दछ । यस्ता सबै प्रक्रियाहरूमा कुनै कुरा हुनु वा रहनु, कुनै विषयको चाल र दिशाको उल्लेख हुन्छ । दोस्रोमा, पाठमा सहभागी र वस्तुको क्रमिक संरचना तयार भएको हुन्छ यसको खोजी र निर्धारणले पनि सन्दर्भको क्षेत्रलाई सङ्केत गर्दछ । तेस्रो आधारमा खास सन्दर्भसँग जोडिएर आएका वस्तुहरूको नामकरण पर्दछ । चौथो आधारमा विगतका घटना तथा पाँचौंमा सान्दर्भिक समय र वस्तुहरूको मूल्याङ्कनको समष्टिबाट पाठको क्षेत्र तयार हुन्छ ।

डिजिकले ह्यालिडे र हसनको प्रस्तावलाई केही फरक ढङ्गले क्षेत्रसम्बन्धी अवधारणामा प्रस्ट पारेका छन् । उनका अनुसार पाठको शीर्षकसँग सम्बन्धित हुने गरी पाठको परिचित धरातल निर्माण गर्न चयन गरिएको प्राविधिक र दैनिक प्रयोगका शब्दावली नै क्षेत्र हो (डिजिक, १९९७:२३३) । परम्परागत रूपमा स्विकारिएका साहित्यिक विधा निर्धारण गर्ने आधार पनि सन्दर्भ क्षेत्र नै हो । त्यसमा पनि आख्यानात्मक पाठको निर्माणमा सन्दर्भ क्षेत्र मुख्य आधारका रूपमा देखा पर्दछ । यस्ता आख्यानात्मक पाठको विश्लेषणमा अभिमुखीकरण, मूल्याङ्कन, परिणाम र कथान्तकको प्रयोग गर्न सकिने धारणा पनि पाइन्छ ।

सामान्यतः क्षेत्रले पाठको विषयवस्तु (के ?) लाई जनाउँछ । भाषाको अधिप्रकार्यअन्तर्गत विचारात्मक/संज्ञानात्मक प्रकार्यसँग क्षेत्रको अन्तःसम्बन्ध रहेको छ । सहभागीहरूको विषयगत प्रयोजनसँग पनि क्षेत्र सम्बन्धित छ । यसरी पाठको विश्लेषणमा विभिन्न स्थिति सन्दर्भ र कोशीय एकाइको संयुक्ति व्यवस्थासँग जोडिएर आउने पक्ष नै क्षेत्र हो ।

२.४.२ सहभागी (Tenor)

पाठमा भूमिका, तह र सम्बन्धलाई सहभागीले व्यक्त गर्दछ (Who are taking part)। यो वक्ता र श्रोताको बिचको सम्बन्ध पनि हो (ह्यालिडे र हसन, १९९१: १२) । सहभागीको सामाजिक हैसियत र त्यसले भाषिक क्रियामा पार्ने प्रभावलाई यसअन्तर्गत अध्ययन गर्न सकिन्छ । यो पाठको अमूर्त पक्ष हो जसले अर्थ निर्माणमा मुख्य भूमिका खेल्दछ । हसनले सामाजिक व्यवहार संस्थागत विषय भएको हुँदा सहभागीको भूमिकालाई कर्ता भूमिका (Agent role) पनि भनेकी छन् (ह्यालिडे र हसन, १९९१: ५६) । सहभागीको आपसी सम्बन्ध तहगत, समान, मित्रवत्, सामान्य परिचयात्मक र निरपेक्ष किसिमले पाठमा आउन सक्छ र यसलाई सामाजिक सन्दर्भले प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । सहभागीको भूमिका निर्धारण भनेको सामाजिक सन्दर्भबाट व्यक्त हुन्छ । विस्तृत सामाजिक सन्दर्भसँग नै व्यक्तिको जीवनपृष्ठ सम्बन्धित हुन्छ । भाषा र सन्दर्भका बिचको सम्बन्धबाट सहभागीको पहिचान अन्तर्वैयक्तिक बन्ने गर्दछ (ह्यालिडे र हसन १९९१: २९)।

भान डिजिक (१९९७) ले सहभागी भूमिका संरचना (Tenor, the role structure) भनी सहभागीको विस्तृत व्याख्या गरेका छन् । डिजिकले स्थितिको प्रकार (Categories of the situation) र पाठ (Text) बिचको व्यवस्थित सम्बन्ध नै सहभागी हो भनी आफ्ना मान्यता अघि सारेका छन्; डिजिकका अनुसार पाठको अर्थ उत्पादनमा सहभागीको भूमिका विश्लेषण गर्न कसले सहभागिता जनाएको छ? सहभागीको स्वभावगत प्रकृति कस्तो छ? त्यसको स्तर र भूमिका के छ ? अन्य सहभागीका बिचमा उसले कस्तो सम्बन्ध कायम गरेको छ? स्थिर र अस्थायी सम्बन्ध के छ ?र समग्रमा भाषिक समूहका बिचमा कायम गरेको सम्बन्धको अध्ययन यसअन्तर्गत गरिन्छ (डिजिक १९९७ :२३८) । पाठभित्रको सहभागीको विश्लेषण गर्ने क्रममा उल्लिखित पक्षहरूलाई ध्यान दिनु स्वाभाविक देखिन्छ । पाठ विश्लेषणको परम्परागत ढाँचामा यसलाई चरित्र विश्लेषणको निकट राखेर हेर्न सकिन्छ । त्यसै गरी डिजिकले लेखक (पाठ

निर्माता) ले खेलेको भूमिकालाई पनि सहभागी (सन्दर्भ आयाम) अन्तर्गत मानेका छन् । पाठ निर्माता (Text producer) ले हरेक पाठमा भिन्न प्रकृतिको भूमिका खेलिरहेको हुन्छ । सङ्कथनको भाषाले भूमिका निर्माण गरिरहेको हुन्छ । यस्तो भूमिका मौखिक बोलीमा र नाटकीय सङ्कथन (Dramatic discourse) मा फरक प्रकृतिको हुन्छ । यसलाई निम्न आरेखमा थप प्रस्ट्याइएको छ ।

मौखिक बोली (oral speaking) →	प्रेषक→सन्देश→प्रेषित Addresser→Messege→Addressee
नाटकीय सङ्कथन (Dramatic discourse) →	नाटकलेखक → पाठ→पाठक Addresser (playwrite)→Messege→Addresse
पात्रका तहमा सङ्कथन (Discourse on level of character's) →	सम्बोधक→सन्देश→सम्बोधि Addresser→Messege→Addressee characterA→Diologue→CharacterB चरित्रA→संवाद→चरित्रB

Asher, 1994 : 950

इन्साइक्लोपेडियाको उल्लिखित पाठको प्रकृतिअनुरूप सहभागी भूमिका निर्धारण हुने सार प्रदान गर्दछ । मौखिक सङ्कथन र आख्यानयुक्त पाठका सन्दर्भमा सहभागीलाई प्रत्यक्ष सहभागी, लेखक र चरित्रका तहमा राखेर हेर्न सकिन्छ ।

सहभागीका बिच हुने संवाद क्रियाको अध्ययनका लागि पालो ग्रहण व्यवस्थालाई पनि महत्त्वपूर्णपक्ष मानिन्छ । सहभागीहरू एकपछि अर्को गर्दै कुरा राख्दै जाने एउटा ढाँचा नै बनेको हुन्छ । त्यस ढाँचा वा क्रमको व्याख्या पालो ग्रहण व्यवस्थामा गर्न सकिन्छ । वक्ता र श्रोताका बिच हुने संवादका वितरणको निश्चित क्रम निर्धारित हुन्छ र यस क्रममा संवादको आशय पनि प्रकट हुन्छ । संवादमा एकैपटक सहभागी बोल्दैनन् । चालु अवस्थामा बोल्ने वक्ताले पालोको निर्माण गरिदिन्छ । वक्ताको चयन र संवाद क्रियाको निरन्तरताका लागि संवादमा विभिन्न सङ्क्रमण स्थलहरू बन्दछन् (मेइ, २००१: २३९) । यस्ता स्थलबाट नै दोस्रो वक्ताले पालो पाउँछ । संवादमा पालो ग्रहण सिद्धान्तले सहभागीका बिच हुने कुराकानीको नियमितताको निर्धारण गर्दछ । संवादमा अन्तरक्रिया र हस्तक्षेपको प्रयोग पनि भई नै रहन्छ । हाउभाउ, स्थिरता, भाषिक व्यवहार, पृष्ठपोषण, निकटस्थ युग्ममा आएका संवादको अध्ययनले सहभागीको भूमिका, आशय र हेतुत्व पत्ता लगाई पाठमा प्रयुक्त संवाद क्रियाको आशय पत्ता लगाउन सकिन्छ ।

२.४.३ माध्यम (Mode)

सन्दर्भअनुसार भाषाको प्रयोग कस्तो (What part the language is playing)भन्ने कुरालाई माध्यमअन्तर्गत हेरिन्छ । हरेक पाठ सामाजिक सन्दर्भसित सन्दर्भित हुन्छ र यसलाई

समाज सन्दर्भको प्रतीकात्मक सङ्गठन (Symbolic organization)का रूपमा अध्ययन गरिन्छ । वस्तु तथा सन्दर्भलाई नियन्त्रित र सङ्गठित गर्ने कथ्य भाषा, अविच्छिन्न बोली, एकालाप र संवादका बिचमा पाइने अन्तरको विश्लेषणलाई माध्यमअन्तर्गत हेर्नुपर्ने धारणा छ (ह्यालिडे र हसन १९९१: ३४)। पाठमा कोशीय एकाइहरू कसरी आएका छन्, तिनले समाज सन्दर्भलाई कसरी सङ्गठित र नियन्त्रित गरेका छन् भनी पाठको प्रयोजन खोज्ने अवधारणा नै माध्यम हो । यसअन्तर्गत भाषाले कस्तो कार्य गरेको छ? सहभागीहरू भाषाका आधारमा केकस्तो क्रिया प्रतिक्रियाको अपेक्षा गर्दछन्? पाठको प्रतीकात्मक सङ्गठन र सन्दर्भमा भाषाको स्तर, प्रकार्य र भाषाको यस्तो अधिरचनाका तहबाट कस्तो आलङ्कारिक, प्रेरणात्मक, व्याख्यात्मक र सुझावात्मक प्रकार्य सम्पन्न भएको छ? सोको समेत अध्ययन गर्नुपर्दछ ।

समग्रमा पाठमा भाषिक प्रयोगको युक्ति वा तरिका नै माध्यम हो र यसले नै सन्देशलाई पाठकसम्म सम्प्रेषण गर्दछ । त्यस्तै माध्यमले विचारात्मक प्रकार्य र अन्तरवैयक्तिक प्रकार्यसँग सम्बन्ध कायम गरी पाठपरक प्रकार्य सम्पन्न गर्दछ ।

पाठमा विचारात्मक, अन्तरवैयक्तिक र पाठपरक अर्थ वा अधिप्रकार्यबाट भाषिक सङ्गठन स्थापित हुन्छ भने क्षेत्र, सहभागी, माध्यम (पद्धति) बाट पाठको सन्दर्भ सङ्गठित हुन्छ । पाठमा भाषा र सन्दर्भताका आयामका विभिन्न तहहरू हुन्छन् । पाठलाई भाषिक प्रकार्यले सङ्गठित गर्दछ भने पाठको भाषिक प्रकार्य सन्दर्भपरक विन्यास व्यवस्थाबाट नियन्त्रित हुन्छ । सन्दर्भता र भाषिक अधिप्रकार्यलाई संस्कृति र विचारधाराले अधिशासित गर्दछ । जस्तै :

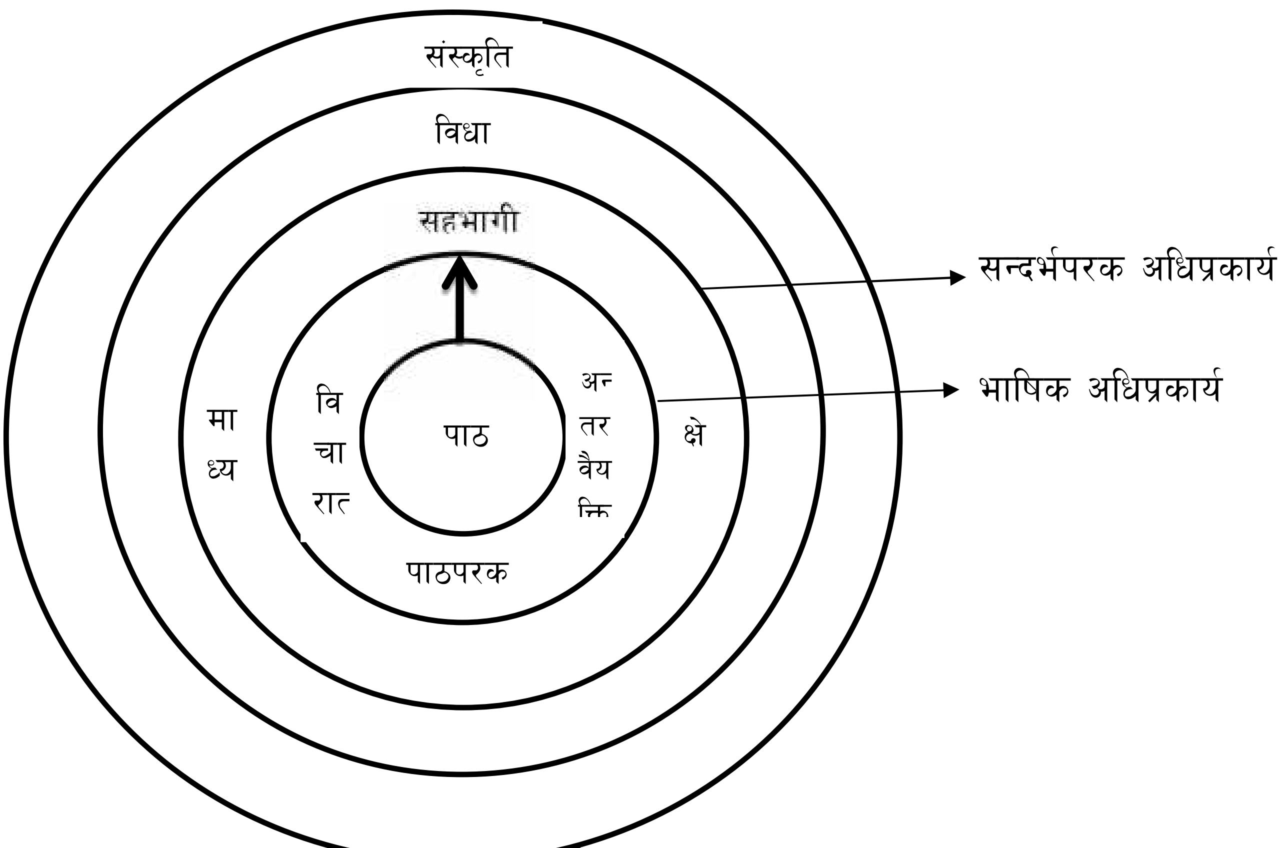

पाठमा विधालाई सन्देश, लेखक, प्रस्तोता, सम्प्रेषक र पाठक तथा श्रोतालाई सन्देश प्राप्त गर्ने वा ग्रहणकर्ता भन्न सकिन्छ । तिनीहरूको सम्बन्धबाट पाठको अर्थ निर्धारण हुन्छ । सन्देशलाई विभिन्न कोड वा संहिता र तरिकाले सम्प्रेषित गर्ने कार्य पाठमा गरिएको हुन्छ । यी माथिका आरेखबाट नै कुनै पनि साहित्यिक विधाको वस्तुपरक व्याख्या हुन सक्ने मान्यतालाई विधा सिद्धान्तले स्विकार्दछ । समाज सन्दर्भभन्दा व्यापक अधिप्रकार्य निर्मित पाठको विधापरक अवस्था हो ।

२.५ निष्कर्ष

संयुक्तिको निर्धारण गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार भनेको सन्दर्भता नै हो किनभने प्रत्येक पाठको आफ्नो एउटा सन्दर्भता हुन्छ । सन्दर्भताभन्दा बाहिर पाठको व्याख्या हुन सक्दैन । पाठमा सन्दर्भता अन्तरसम्बन्धित भएर आएको हुन्छ । पाठमा अन्तरसम्बन्धित भएर आउने सन्दर्भतालाई ह्यालिडे र हसनले संस्कृति, विचारधारा, पूर्वधारणा, साझा ज्ञान, अन्तरपाठपरकतासँग अन्तरसम्बन्धित गरेका छन् ।

अन्तरपाठपरक सन्दर्भ र पूर्वज्ञानात्मक सन्दर्भबाट पाठमा परिवेशगत सन्दर्भ, कालिक सन्दर्भ, सन्दर्भताको धार, लेखकको हेतु पत्ता लगाउन सकिन्छ । अन्तःपाठपरक सन्दर्भले पाठका आर्थी घटकहरूलाई एकआपसमा जोड्दछ भने बाह्य सन्दर्भले पाठको कथ्यलाई व्याख्या गरी लेखक र पाठकको साझा ज्ञानका आधारमा अर्थ निर्धारण गर्दछ । यसका साथै सन्दर्भताका तीन आयाम छन् (क्षेत्र, सहभागी र माध्यम) जसलाई परिस्थितिगत सन्दर्भ वा सन्दर्भपरक विन्यास व्यवस्था भनिन्छ ।

क्षेत्रअन्तर्गत विषय, घटना, सामाजिक प्रकार्य, सहभागीको कार्य तथा विचारात्मक प्रकार्य पर्दछन् । सहभागीअन्तर्गत वक्ता र श्रोताको सम्बन्ध, सामाजिक हैसियत र प्रकृति, स्तर, भूमिका र सामाजिक दूरी, सहभागीको क्रियाव्यापार, आशय आदि पर्दछन् । माध्यमअन्तर्गत भाषाको साङ्केतिक सङ्गठन, आलङ्कारिक प्रयोग, भाषिक भूमिका, सरणि (च्यानल) र सञ्जाल पर्दछन् । क्षेत्र, सहभागी र माध्यमले सन्दर्भतालाई सङ्गठित गर्दछन् वा सन्दर्भताको अधिप्रकार्य पूरा गर्दछन् । यिनीहरूले गर्ने अधिप्रकार्यबाट पाठले विधाको स्वरूप लिन्छ । साहित्यिक पाठमा विधाको निश्चित स्वरूप पनि निर्धारित भएको हुन्छ । विधाको निश्चित स्वरूपभित्र सन्दर्भ र भाषाको अधिप्रकार्य तहमा क्षेत्रले विचारात्मक, सहभागीले अन्तरवैयक्तिक र माध्यमले पाठपरक अधिप्रकार्य सम्पन्न गर्दछन् । क्षेत्र, सहभागी र माध्यमले भाषिक अधिप्रकार्य र सन्दर्भपरक अधिप्रकार्यसँग सम्बन्धन कायम गरी पाठलाई सङ्गठित तुल्याउँछन् । त्यस्तै पाठ एउटा विधा पनि हो र यो विभिन्न पाठीयतत्त्वको सम्बन्धबाट निर्मित हुन्छ । यसबाट नै पाठको पाठपरक अर्थ निर्दिष्ट हुन्छ । पाठको विधापरक सङ्गठन, सूचना सङ्गठन र भाषिक सङ्गठनबाट पाठपरक अर्थ निर्धारण गर्न सकिन्छ, जुन संयुक्ति व्यवस्थाको महत्त्वपूर्णपक्ष हो ।

तेस्रो परिच्छेद

'सुम्निमा' उपन्यासको संयुक्तिपरकअध्ययन

३.१ विषय-प्रवेश

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला (१९७१-२०३९) नेपाली उपन्यास परम्पराका अद्वितीय प्रतिभा हुन् । राजनीतिमा समाजवादी र साहित्यमा अराजकवादी भन्न रुचाउने कोइरालाका उपन्यासहरू विचारप्रधान छन् । मानवीय चित्तवृत्ति एवं व्यक्तिसत्तासँग प्रत्यक्ष रूपमा सरोकार राख्ने सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक एवं मनोवैज्ञानिक सन्दर्भ कोइरालाका उपन्यासका मुख्य विषय हुन् । लेखकीय विचारकाजगमा फ्रायडीय मनोविज्ञान र अस्तित्ववाद बलियो आधारशिलाका रूपमा रहेका छन् । त्यसैले उनका उपन्यासहरू विषयसामग्री तथा चिन्तनगत दृष्टिले बहुआयामिक एवं बहुलवादी बन्न पुगेकाछन् ।

वि.सं. २०१७-२०२५ सम्मको जेल जीवनमा लेखिएको **सुम्निमा** उपन्यास वि.सं. २०२७ मा पहिलो पटक प्रकाशित भएको हो । मिथकीय विषयवस्तुलाई आधार मानी लेखिएको **सुम्निमा** उपन्यास लघु आकार तथा स्थूल आख्यान भएको चर्चित उपन्यास हो । बहुलवादी दृष्टिकोण भएको यो उपन्यासको मूल कथा सुरू हुनुभन्दा पहिला 'उपकथा' शीर्षकबाट जोडिएको छ । तीन परिच्छेदमा विभाजित यस उपन्यासको कथावस्तु रैखिक ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ । मूलतः सांस्कृतिक तथा मनोविज्ञानसँग जोडिएको यस उपन्यासले हिन्दु पुराण र किरात दन्त्यकथालाई विषयवस्तु बनाएको छ ।

संयुक्ति भाषामा टेकेर प्राप्त हुने सन्दर्भगत अर्थ हो । यसले पाठमा आन्तरिक एवं अर्थतात्त्विक सङ्गति कायम गर्ने गर्दछ । यसमा वक्ता र श्रोताबिचको वैचारिक एवम् विषयवस्तु अन्तःसूत्रको पनि पहिचान गरिन्छ । **सुम्निमा**उपन्यासको संयुक्ति विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा ह्यालिडे र हसनद्वारा निर्धारित मान्यता क्षेत्र, सहभागी र माध्यमलाई अध्ययनको मुख्य आधार बनाइएको छ ।

३.२ क्षेत्र

क्षेत्रअन्तर्गत विषय निर्माणको स्रोत हेर्नुपर्ने हुन्छ । सन्दर्भको सङ्गठनका रूपमा क्षेत्रलाई महत्त्वपूर्णमानिन्छ । पाठ निर्माणको आधारपनि यसलाई मानिन्छ । **सुम्निमा** उपन्यासको मूल कथा पूर्व 'उपकथा' शीर्षक जोडिएको छ । मूलकथाको प्रतीकात्मक सङ्केतका रूपमा 'उपकथा' आएको छ । उपकथाको स्थूल व्याख्या नै उपन्यासको मुख्य विषयवस्तु बनेर आएको पाइन्छ ।

क्षेत्रलाई विश्लेषण गर्न विषय, विचार, परिवेश र समयलाई निर्धारण गरिएको छ । अतः यहाँ क्रमशः यिनीहरूकै चर्चा गरिन्छः

३.२.१. विषय

विषयविना पाठ वा कृति निर्माण हुन सक्दैन । क्षेत्रको निर्धारण पनि विषयले गर्दछ । त्यसैले क्षेत्रभित्र विषयको अध्ययनलाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । **सुम्निमा** उपन्यासको क्षेत्रअन्तर्गत विषयको विश्लेषण निम्नानुसार गरिन्छ :

धेरै-धेरै पहिलेको कथा हो यो, अतीतको यति धमिलो गर्भबाट आएको छ कि वर्तमानमा हाम्रो कानमा यो पुराणजस्तो ध्वनित हुन्छ । (पृ.१)

दन्त्यकथा भन्ने शैली वा मौखिक तरिकालाई लेख्य रूपमा प्रस्तुत गरी यो उपन्यासको विषय उठान गरिएको छ । युगौं अघिको घटना किन हालसम्म सम्प्रेष्य र सान्दर्भिक छ भन्ने प्रसङ्ग प्रतीकात्मक रूपमा परिचित गराइएको पाइन्छ । वर्तमान अवस्थासम्म पनि यो मान्यताले किन हामीलाई घच्घचाइरहेको छ । विगतका मूल्य मान्यता आजसम्म किन समय सान्दर्भिक छ भन्ने प्रसङ्ग नै यो उपन्यासको विषयवस्तु बनेर आएको छ ।

त्यसैले यो कथा सत्य र असत्यको तराजुमा नजोखिने एउटा वृत्तान्त हो । यसको महत्त्व पौराणिक छ, सङ्केतमय, प्रतीकात्मक ।(पृ.१)

उपर्युक्त अनुच्छेदबाट के निचोड निकाल्न सकिन्छ भने वास्तवमै साँचो र झुटोको मापन कसरी गर्न सकिन्छ ? सोमदत्तलाई सत्य भनियो भने सुम्निमाप्रति समर्पित छ, सुम्निमालाई सत्य भनियो भने सोमदत्तप्रति आशावादी छ । त्यस्तै सोमदत्त र पुलोमाको प्रसङ्ग, पुलोमा र भिल्लको प्रसङ्ग, राजपुत्र र बिजुवाको प्रसङ्ग आदि । यद्यपि कृतिपरक अध्ययनमा यी सबै पात्र वा चरित्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । यसरी बहुलवादी वा समन्वयवादी तरिकाले यो उपन्यासको विषय अगाडि बढाइएको छ।

ग्रामवासीले यस्तो विलक्षण बालक देखेकै थिएनन् । गद्गद् भएर हेर्दाहेर्दै उनीहरूका आँखामा धर्मभाव र ममताको आँसु टलपलायो । सबैको चर्चाको विषय एउटै थियो; सोमदत्तले प्राचीन ऋषिहरूको मर्यादा थाम्नेछ, यसमा कुनै सन्देहछैन ।(पृ. ४)

ब्राह्मणोचित संस्कार एवं शिक्षादीक्षामा हुर्केका तथा बाबु सूर्यदत्तको इच्छाबमोजिम सोमदत्तको साधनामा विलक्षणता स्वाभाविक थियो । समुदायमा पनि सोमदत्तको धर्मभावलाई स्विकारिएको थियो । ऊ समाज प्रति समर्पित थियो । सोमदत्तको प्रतिभा क्षमतालाई समाजले गौरव गर्दथ्यो । सोमदत्तले आफ्नो कुलघरानाको मानमर्यादा अक्षुण्ण राख्ने छ भन्ने कुरामा विश्वास गरिएको थियो ।

तिमीहरूजेलाई पनि लुगा लगाइदिन्छौ, लुकाइदिन्छौ । जप, तप र यज्ञ गरेर व्रत बसेर तिमीहरू सद्दे मानिसलाई मुकुन्डो भिराई दिन्छौ, नानाओली पहिरनले भएको जिउलाई ढाकिदिन्छौ ।(पृ. ८)

सांसारिक भोगभन्दा माथि स्वर्ग र मोक्ष ब्राह्मणीय (आर्य) जीवनेच्छा हो । आध्यामिक चेतना जति अब्बल छ, भौतिक मान्यता पनि त्यतिकै यथार्थ छ । भौतिक विकास पनि महत्त्वपूर्ण छ । मानिस भई जन्मेपछि मानिसकै रूपमा रहँदा मानवता आउँछ । भगवान् हुन खोज्न हुँदैन किनकि मानव धर्तीसँग सम्बद्ध हुन्छ स्वर्गसँगहुँदैन ।

शमीको भ्याम्म परेको बोटको टुप्पाका झिना मसिना हाँगामा रङ्गबिरङ्गका चराहरूउफ्रिँदै रमाइलो गर्दै थिए । सधैँको जस्तो वृक्षका छहारीमुनि बसेर सोमदत्त र सुम्निमा कुरा गरिरहेका थिए ।(पृ.१६)

दुई जात र संस्कारबिच बिस्तारै मिलन हुनै छ, जुन स्वाभाविक छ । सांस्कृतिक सम्मिलन आजको अत्यावश्यकता हो । यस सम्बन्धलाई चराको माध्यमबाट स्पष्ट पारिएको छ । संसार एउटै ठाउँ हो जहाँ एक अर्काको प्रेम हुन्छ । वृक्षको छहारी प्रतीकात्मक रूपमा समानता, सद्भाव र स्नेहको सङ्केत बनेर आएको छ ।

सोमदत्त असमयमै आश्रम फर्क्यो, गाईको तात्कालिक सेवा समाप्त गरी आश्रमको केही पूर्वको उपवनमा गयो र एउटा विशाल शालवृक्षमुनि पद्मासन बाँधेर समाधिस्थ भयो ।(पृ. २१)

सदाचार र कर्तव्यनिष्ठ सोमदत्तले आफ्नो शास्त्र र मातापिताको आग्रहानुसार आफूलाई विलीन गरायो । उसको मन जतिजति सुम्निमातिर आकृष्ट हुन्थ्यो उति नै आफ्नो तपस्याको समयावधि कठोरताका साथ अगाडिबढाउँदै लग्यो । अब उसले भौतिक जीवनलाई भन्दा आध्यात्मिक चेतनालाई अघि बढाउदै लग्यो ।

यसप्रकार एक दिन साँझ पराजयको तीव्र तोडमा सोमदत्त आश्रमको लघुकृत जीवनबाट पनि निस्केर हिँड्यो ।(पृ. २९)

उमेरको परिपक्वतासँगै सांसारिक मोहबाट टाढा रहनुपर्ने बाध्यता सोमदत्तलाई थियो । यो क्षणिक भौतिक सुखले उसलाई जीवनको महायात्राबाट विमुख गराउने छ भन्ने भाव उसमा स्पष्ट थियो । आफ्नो धर्म संस्कारको जगेर्ना यसरी सम्भव थिएन ।

तपस्याबाट इन्द्रियजयी भएर आएको छु । इन्द्रियउपर पूरा विजय प्राप्त गरेर म फर्केको छु ।(पृ. ३३)

इन्द्रियलाई वशमा नराखी आत्माको विजय हुन सम्भव छैन् । मोक्ष प्राप्ति र आत्माशुद्धिको लागि सांसारिक मोहलाई त्याग्न अनिवार्य छ । सोमदत्त यसमा सफल भएको छ । देहत्यागले नै आत्माको विजय सुनिश्चित हुन्छ भन्ने प्रसङ्ग यसमा आएको छ ।

सोमदत्तले आफ्नो परिचय र प्रयोजन बताएपछि बिजुवाले भन्यो- 'सोमदत्त ब्राह्मण तिमीलाई छोरी सुम्निमाले धेरै दिनसम्म सम्झिरही ।(पृ. ४५)

देहलाई परित्याग गरी आत्मिक सफलता पाए पनि अन्तमा फेरि सोमदत्तलाई शरीरको खाँचो छ । आफ्नो जीर्ण शरीरले आत्मिक सुख पाए पनि त्यो शरीरमा शान्ति सामर्थ्य शून्य छ । यसको निदानका लागि प्राकृतिक उपचारको खाँचो महसुस गरेको छ । असन्तुष्टि मानवीय स्वभाव हो एकको पूर्णतापछि अर्काको आवश्यकता अवश्यंभावी छ ।

पुलोमा आफ्नो चुम्बनले छोराको सम्पूर्ण मुख भिजाएर भन्थी, पितृविहीन अभागी बालक ।(पृ. ८५)

किन पुलोमाले छोरालाई पितृविहीन भन्न पर्‍यो यस प्रसङ्गले भौतिकवादी विचारलाई अघि बढाएको छ । आखिरमा आफ्नो सन्तान विकासका लागि शारीरिक भोग नभई नहुने कुरा रहेछ । एउटी नारीलाई मातृत्वको चाहना प्राकृतिक छ अस्तित्ववादी दृष्टिकोणले पनि यसलाई सार्थक मान्न सकिन्छ ।

३.२.२ विचार

क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने विचार पाठ वा कृतिभित्रको एक तत्त्व हो । पाठभित्र लेखकको विचार सम्प्रेषण गरिएको हुन्छ । लेखक वा वक्ताले पाठमार्फत विचार पोखेकाहुन्छन् । **सुम्निमा** उपन्यासको मुख्य विचार नै समन्वयवाद हो । यसलाई स्पष्ट पार्न विभिन्न उदाहरण प्रस्तुत गरिन्छ:

दश हजार वर्ष बाँच्ने ऋषि वैज्ञानिक सत्य होइन न चित्रकारले रङ्गेको रातो सूर्य नै वैज्ञानिक सत्य हो । ती प्रतीक हुन् अनुभवभन्दा बाहिर पाउन सक्ने चाख प्रतीकात्मक हुन्छ, सङ्केतजनित ।(पृ.१)

माथिको उद्धरणबाट **सुम्निमा**उपन्यासमा एउटा दर्शन प्रस्तुत गरिएको छ । प्राचीन परिवेशको सांस्कृतिक र वैचारिक द्वन्द्वलाई विशेष महत्त्व दिएर लेखिएको यो उपन्यास आर्य किरातको तर्क विर्तकमा केन्द्रित छ । सबै वस्तुलाई विज्ञानसम्मत मापन गर्न सकिँदैन त्यसको वैचारिक र ऐतिहासिक मापन हुन सक्छ । हिजोको गलत आज सही प्रमाणित भएको छ भने आजको सत्य भोलि गलत प्रमाणित हुनसक्छ । ठोस रूपमा त्यसको मापन नभए त्यसको वैचारिक धरातललाई हेर्नुपर्ने हुन्छ भन्ने विचार अभिव्यक्त भएको छ ।

म किराती छोरी हुँ - सुम्निमा । तिमी को हौ नि ए दुब्ला केटा?
म आर्यवंशी ब्राह्मण सूर्यदत्तको पुत्र सोमदत्त हुँ । (पृ.६)

आत्मवादी र देहवादीको द्वन्द्वात्मक तर्क यसमा प्रस्तुत भएको छ । सुम्निमाको उत्तरमा किरात मनोविज्ञान (सान्दर्भिकता: पछिल्लो समयको नारीवादी आन्दोलन) स्पष्ट छ जुन आमाद्वारा परिचित गराइएको छ । सोमदत्त बाबुद्वाराआफ्नो परिचय दिएको(सान्दर्भिकता:

पछिल्लो समयको पुरुषवादी प्रवृत्ति)छ । यसमा स्पष्ट रूपमा यी दुई जातको सांस्कृतिक,आनुवंशिक भिन्नता पाइन्छ । सांस्कृतिकवा वैचारिक सन्दर्भ भिन्न भए पनि मानवप्रेम, श्रद्धा भक्ति अपार छ । आमा वा बुवा दुई समान र सम्मानित छन् भन्ने समन्वयवादी सन्देश दिइएको पाइन्छ । जीव, वंश र प्रागैतिहासिक विचारधारात्मक झिल्को पनि यसमा व्यक्त भएको छ ।

अहिंसाभन्दा ठूलो धर्म केही छैन अहिंसा परमो धर्म र धर्म सर्वोपरि छ, मानवोपरि पनि । (पृ.१५)

अहिंसावादले नै संसारलाई जित्न सकिन्छ । मानवको सबैभन्दा ठूलो धर्म नै मानवता हो भन्ने सन्देश यहाँ उद्घाटन गरिएको छ । बहुलतामा आधारित समन्वयात्मक दृष्टिकोण नै मानव एक हुनुको कडी हो । वर्तमान समयमा पनि हिंसात्मक गतिविधिले संसार तहसनहस भइरहेको परिप्रेक्ष्यमा प्रेमको आवश्यकता महसुस गरिएको दार्शनिक पक्षलाई प्रस्तुत अनुच्छेदले व्यक्त गरेको छ ।

सोमदत्तले भन्यो, - 'शान्ति सत्यको स्वर हो ।' सत्य के हो नि?
'आत्मा !'(पृ.२०)

मनमा शान्ति भएन भने सत्यको पनि आवश्यकता हुँदैन । शान्तिले नै सत्यको मार्गनिर्देश गर्दछ । असत्यको बिगबिगीले अशान्ति फैलिएको छ । त्यसकारण आत्माशुद्धि र सत्यताले नै संसार विजय गर्न सकिन्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक विचार अभिव्यक्त भएको छ ।

भेददृष्टि अज्ञान दृष्टि हो ।(पृ.३४)

उपर्युक्त उद्धरण दार्शनिक विचारको पराकाष्ठा हो । हामी किन विभेद गर्दछौँ । विभेद नै अज्ञान हो ज्ञानको दृष्टिमा विभेद हुँदैन अज्ञानले नै असत्य र विभेदलाई बढाइरहेको छ । आत्मा अशुद्ध र अज्ञान छ भने उसको विचार दृष्टि पनि अशुद्ध हुन्छ भन्ने समन्वयवादी दर्शन यसमा प्रकट भएको छ ।

धर्म निर्वाहका लागि सन्तान भएन भने पितृहरूको उद्धार हुँदैन । सन्तानविना मनुष्यलोकमा आर्जन गरेको धर्म सबै निष्फल हुन्छ ।(पृ.४५)

यस प्रसङ्गमा सांस्कृतिक तथा जैविक दृष्टिकोण आएको छ । धार्मिक रूपमा मात्र नभई जैविक रूपमा सन्तानको आवश्यकता छ । यो संसारको रीति पनि हो । मानव जीवनमा सन्तानको ठूलो महत्त्व हुन्छ । संसारको सृष्टि र रचना पनि यसैमा निहित छ । जीवविज्ञानको दर्शन पनि यहाँ सम्प्रेषण गरिएको छ ।

प्रेम ! यसैलाई त भन्छन्, प्रेम जसलाई नपाएर हाम्रो दाम्पत्यजीवन निरर्थक र शून्य हुँदै गएको छ ।(पृ. ४५)

सांस्कृतिक रूपमा उठेको गम्भीर विवादका पक्षलाई समन्वयात्मक टुङ्गोमा ल्याएर मानवसमाज निर्माण गर्न सकिन्छ । समाजमा भिन्न जातिगत संस्कारमा विवादले उग्ररूप धारण गर्नु मानवहितको पक्षमा हुँदैन । आर्य र किरात सभ्यताका प्रतिनिधि र प्रतीकात्मक पात्र सुम्निमा र सोमदत्तबिचको द्वन्द्वको चरम रूप अन्ततः तिनका सन्तानबिचको प्रेम तथा विवाहमा परिणत भएपछि दुवै तर्कले साझा स्थान पाएको छ । यही नै यस उपन्यासको मूल विचार हो ।

३.२.३ परिवेश

कृतिमा पात्रहरूले क्रियाकलाप गर्ने वा घटनाहरू हुने स्थान, समय र त्यसको मानसिक प्रभावलाई परिवेश भनिन्छ । यो एउटा परिस्थिति पनि हो, जसले पाठकलाई कृतिसँग बाँध्ने काम गर्दछ । सांस्कृतिक विभिन्नतालाई केन्द्रविन्दुमा राखेर **सुम्निमा**उपन्यास लेखिएको पाइन्छ । सांस्कृतिक विविधतासँगै देखापर्ने भिन्नता र स्वकीय विश्वासका आ-आफ्ना आधारहरू रहेको परिस्थितिमा धर्म, कर्म, चालचलन, रीतिरिवाज, भेषभूषा आदिलाई मुख्य विषय बनाई त्यसअनुकूल सुहाउँदो परिवेश निर्माण गरिएको छ ।

सुम्निमाउपन्यासमा उल्लेख गरिएको स्थान नेपालको कोसी किनारमा अवस्थित चताराधाम बराहक्षेत्र र त्यस वरिपरिको पहाडी इलाका हो । यसको परिवेशकाबारेमा उपन्यासमा प्रस्ट पारिएको छः

हिमालयका पर्वतहरूका कुना-काप्चाभित्र नागवेली बनाउँदै कौशिकी नदी पहाडहरूको काखको बन्धनबाट फुप्केर एउटी वयप्राप्त रमणी आफ्नो उन्मुक्ततामा मातृगृह त्यागी उम्केजस्ती बराहक्षेत्रको चतरानामक समथल प्रदेशमा आफ्नो सम्पूर्ण प्रवेग शक्तिका साथ हठात्सहस्र कण्ठले चीत्कार गर्दै निस्कन्छिन् । त्यो प्रान्त अनेक किसिमका वृक्ष, गुल्म, तला र झ्याङको बाक्लो बन जङ्गलले यसरी आविष्ट थियो मानौँ त्यो एउटा भूखण्ड नभएर गाढा हरियो रङको सघन कालिमामय दैवी टाटो हो पृथ्वीउपर जमोठ भएर त्यसै अडिरहेको ।(पृ.१)

नेपालको प्राकृतिक एवं भौगोलिक सौन्दर्य छटाको चित्रण परिवेशका रूपमा आएको छ । स्वच्छ, सुन्दर, हरियाली नै हाम्रो पहिचान हो भन्ने व्यञ्जनात्मक सङ्केत पनि यसमा पाइन्छ । प्रकृतिलाई मानवीकरण गरी(वयप्राप्त रमणी आफ्नो मातृगृह त्यागी) हाम्रो समाज निश्छल र निष्कपट छ भन्न खोजिएको पाइन्छ । यस प्रसङ्गले सुम्निमाको चरित्रलाई पनि पूर्वानुमान गराइएको छ । ऐतिहासिक र पौराणिक महत्त्व बोकेको चताराधाम र बराहक्षेत्रलाई (अहिलेको कोसीटप्पु र भागलपुर) परिचित गराइएको छ । स्कन्ध पुराणमा आधारित भगवान् विष्णुको दश अवतारमध्येको एकावतारको रूपमा बराह क्षेत्रलाई लिइन्छ । यस उपन्यासको कार्यपीठिका पनि यही हो । यो यति सुन्दर छ कि मानौँ एउटा सानो स्वर्ग नै यसमा अटाएको छ ।

नदीतटको एउटा सानो अधित्यकालाई देखाएर मानिसहरू भन्ने गर्थे-'विश्वामित्रको आश्रम त्यही स्थलमा स्थापित थियो ।'(पृ.२)

पौराणिककालका चर्चित ऋषि विश्वामित्रले यहीँ आश्रम बनाई घोर तपस्या गरेका थिए । उनको तपस्याले इन्द्रको आसन डगमगाएको थियो । प्रस्तुत प्रसङ्गमा पुराणको परिवेश पनि आएको पाइन्छ ।

सुम्निमाले चाहिँ उत्तरतिरको एउटा पहाडको हरियो स्थललाई औँलाले देखाएर भनी, -'ऊः त्यहाँ छ हाम्रो गाउँ' । (पृ.६)

किरातीहरूको आदिभूमि नै पहाडहरूको थुम्को हो । यहाँ यसको सङ्केत गरिएको छ । आदिमकालदेखि नै यिनीहरू पहाडतिर वा चिसो ठाउँतिर बस्ने गर्दथे भन्ने यस उद्धरणबाट प्रस्ट पारिएको छ ।

अब आश्रमको जीवनलाई पनि उसले शून्य गर्नुपर्ने भयो । आकाश उसको छादन, वायु उसको पहिरन, कन्दमूल उसको स्वल्प भोजन हुन गए । (पृ.२९)

सांसारिक भोगलाई चटक्क छाडी आत्मिक प्राप्तिको खोजमा विश्वभर चाहार्दै हिँडेको यस प्रसङ्गले उपन्यासको परिवेशलाई सीमित नबनाई व्यापक परिवेशलाई समेटेको छ ।

मनुवादहमा तिमीलाई नुहाइदिनु रे, खोलाको देवी अगाडि तिमीलाई सिँगारिदिनु रे, नचिनिने गरी तिम्रो रूपै साटिदिनु रे । (पृ.४८)

चतराभन्दा माथि अग्लो पहाडको टुप्पामा रहेको किराती देउथान र मनुवादह मानसिक प्रतीकका रूपमा आएको छ । मनुवादह मानवीयता वा 'म मान्छे हुँ' भन्ने मनोवैज्ञानिक उपचारसँग सम्बन्धित छ । नुहाइदिनु, सिँगारिदिनु आदिले किरातीहरूको बिजुवा मानसिक (धामी, झाँक्री) क्रियाकलापको प्रस्तुतीकरण पाइन्छ ।

३.२.४ समय

उपन्यासमा विभिन्न घटनाहरू विभिन्न समयमा घटित हुन्छन् । **सुम्निमा**उपन्यासमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले सुन्दरी जेलमा बस्दा दुई साथीहरूको तर्क वितर्कलाई आख्यानात्मक रूप दिएका थिए । तथापि यो उपन्यास ऐतिहासिक र पौराणिक घटनासँगै सम्बन्धित रहेको छ ।

धेरै-धेरै पहिलेको कथा हो यो, अतीतको यति धमिलो गर्भबाट आएको कि वर्तमानमा हाम्रो कानमा यो पुराणजस्तो ध्वनित हुन्छ ।(पृ.१)

यस अनुच्छेदले प्राचीन समयको बोध गराएको छ । वर्तमान समयमा यो पुराण वा कथामा मात्र सीमित रहेको छ । पुराणमा वर्णित बराहक्षेत्रसँग विश्वामित्रको सम्बन्धले हिन्दु

धर्मको महान् ग्रन्थ रामायणको पनि बोध गराइएको छ । विश्वामित्रका युगल शिष्य राम र लक्ष्मणको प्रसङ्गले पाठकलाई रामायण युगसम्म लान बाध्य बनाएको पाइन्छ ।

कालान्तरमा त्यही थलोलाई रोजेर तापसी ब्राह्मण दम्पतीले आफ्नो आश्रम बनाए ।(पृ.३)

बराहक्षेत्रमा लामो समयपछि फेरि ब्राह्मणोचित धर्म पालन गर्न ब्राह्मण दम्पती यहाँ आएको प्रसङ्गले युगौँयुगको समय बोध गराएको छ । यो उपन्यास रामायणको घटनादेखि लिएर सोमदत्त र सुम्निमाको छोराछोरीको मिलन तथा पुस्तासम्म फैलिएकाले एउटा सिङ्गो युगको समयलाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

एकाबिहानै ब्राह्ममुहूर्तमा चराचरजगत् निद्रामग्न नै भएको बेला बालक सोमदत्त पितासँगसँगै शय्या त्याग गर्थ्यो र एउटा जलपात्र, शुचिवस्त्र तथा कुशासन लिँदै कोशीतटमा पुग्थ्यो ।(पृ. ४)

तत्कालीन समयमा ब्राह्मणोचित धर्म पालन गर्न के-के गर्नुपर्ने रहेछ भन्ने स्थिति बोध गराएको छ । हिन्दुमा आत्मावादी भएका हुनाले उनीहरूले गर्ने नित्यकर्म कठोर र अनुशासित ढङ्गले सम्पन्न गर्नुपर्ने अवस्थालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । बालककालदेखि नै ब्राह्मण समुदायले धर्मानुकूल नियम पालन गरे मात्र मोक्ष प्राप्ति हुन्छ भन्ने कुरालाई यहाँ अभिव्यक्त गराइएको छ ।

यति भनी ब्राह्मणदम्पतीलाई विनम्र सम्बोधन गर्दै भने, -ब्राह्मणदेव ! क्षत्रियको धर्म हो ब्राह्मणको सेवा गर्नु; त्यसको प्रतिपालन अवश्य हुनेछ । (पृ.९)

शास्त्रानुकूल तत्कालीन समयमा जात विभाजनको प्रसङ्ग यसमा आएको छ । क्षत्रिय जातको काम ब्राह्मणको रक्षा गर्नु हो भन्ने सत्यबोध गराइएको छ । यो क्षेत्रीहरूको धर्म हो ।

युद्धमा हामी धेरैपटक परास्त भइसकेका छौँ । त्यसो हुनाले हाम्रो जाति मासिँदै पातलिँदै गएको छ ।(पृ.१२)

प्राचीन समयमा जातजातिबिच धन, धर्म, दर्शन, भूगोल आदिका कारण युद्ध भइरहन्थ्यो भन्ने माथिको पंक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ ।

३.३ सहभागी

पाठको अधिरचनाका रूपमा अन्तरक्रियाको साधन नै सहभागी हो । भाषा र सन्दर्भबाट सहभागीको पहिचान अन्तरवैयक्तिक बन्ने गर्दछ । यो पाठको अमूर्त पक्ष हो जसले पाठको अर्थ निर्धारणमा मुख्य भूमिका खेल्दछ ।

सुम्निमाचरित्रप्रधान उपन्यास हो । उपन्यासको शीर्षक नै पात्र **सुम्निमा**द्वारा राखिएको हुनाले स्वतः सिद्ध हुन्छ । सहभागीलाई व्याख्या गर्न यसका आयामहरू व्यक्तित्व, हेतुत्व, हाउभाउ, संवाद, भाषिक व्यवहार, सामाजिक हैसियतलाई यहाँ निर्धारण गरिएको छ । यिनीहरूको सविस्तार अध्ययन यहाँ गरिन्छ ।

३.३.१ व्यक्तित्व

सहभागीको आनीबानी, स्वभाव, गुण वा भाव नै सामान्य अर्थमा व्यक्तित्व हो । **सुम्निमा**उपन्यासमा घटना प्रसङ्गानुसार विभिन्न व्यक्तित्वहरूको उपस्थिति रहेको छ । **सुम्निमा**उपन्यासभित्र सुम्निमा, सोमदत्त, सूर्यदत्त, सूर्यदत्तकी पत्नी, पुलोमा, बिजुवा, भिल्ल, राजपुत्र, गाउँले, सुम्निमाकी छोरी, सोमदत्तको छोरा, मानवेतर पात्र गाई, गौण पात्र सुम्निमाको पति आदि पात्रहरू सहभागीका रूपमाआएका छन् । यहाँ मुख्य व्यक्तित्त्वको चर्चा गरिन्छ ।

३.३.१.१ सोमदत्त

सोमदत्त यस उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो । ब्राह्मणोचित विधिनियमले बद्ध सोमदत्त स्थिर तथा मञ्चीय पात्र हो ।

उसको संस्कारपूर्ण वेदपाठ र शुद्ध मन्त्रोच्चारणले उपस्थित मण्डली मुग्ध भयो, र जब ऊ मुन्जको लगौँटी र कौपीन धारण गरी राङ्कवखण्डलाई बायाँ काँधमा राख्दै पलासखण्ड टेकेर भिक्षा माग्न थाल्यो उसको मुण्डित शिरका उपर हल्लिएको गोखुर परिमाणको शिखा र कृश बालमुखमा चम्किएका युगल चक्षुलाई देखेर सबैले भने, - 'यो बालक एउटा श्रेष्ठ ब्राह्मण हुनेछ ।'(पृ.३)

हिन्दु पारिवारिक पृष्ठभूमिमा हुर्किएको सोमदत्तको व्यवहार र गतिविधि संस्कारयुक्त छ । नित्यहवन गरी बिहानको अधिकांश समय देव र पितृको उपसनामा बिताउँछ । वेदका ऋचा कण्ठस्थ गर्न ऊ अभ्यस्त छ । उसमा ब्राह्मणोचित निष्ठा, आचरण, संस्कार विद्यमान छ । ऊ पूर्णत ब्राम्हण निष्ठाअनुरूपका विचार र अनुभवद्वारा परिपोषित छ । माथिको अनुच्छेदबाट ऊ ब्राम्हण कुलको श्रेष्ठ बालक हो भन्ने पुष्टि हुन्छ साथै समाज र आफन्त पनि नतमस्तक एवं आशावादी छ ।

त्यसपछि स्वाध्ययनको नियम थियो-कौमुदी पाठ । पिता शिक्षक हुन्थे र पुत्र हुन्थ्यो सतीर्थी शिष्या । पिता भन्थे,-' मित्रे चार्ष्वौ ..... ।' पुत्र एकाग्र भएर घोक्थ्यो,- मित्रे चार्ष्वौ............।'(पृ.५)

पिता सूर्यदत्त सोमदत्तलाई नियमित वैदिक मन्त्रोच्चारण र जपतप आदिमा लीन गराई देवत्वप्राप्त गर्ने माध्यम सिकाइरहन्छ । सूर्यदत्त आफै उच्च ब्राह्मणकुलको भएका कारण सोमदत्तले ब्राह्मणोचित शिक्षादीक्षामा कुनै कसर बाँकी राखेको छैन । आत्मामा व्याप्त

ईश्वरत्वलाई परमात्मासँग जोडी सफल हुने विश्वास सोमदत्तलाई निर्देशित छ । सोमदत्त पनि पिताको आज्ञानुसार एकाग्र भई कठोर अनुशासनमा समय व्यतीत गर्दछ ।

इन्द्रियका अनियन्त्रित पाँच अश्व छन्-असंयमी, असंस्कृत, दुर्दान्त, पाशविक । साधनको लक्ष्य नै तिनलाई निपुण आश्वारोहीले गरेजस्तो नियन्त्रणमा राख्नु हो ।(पृ. २३)

पुराण र गीताप्रति दृढविश्वास राख्ने सोमदत्त आफ्नो धर्मभन्दा एक इन्च तलमाथि हुन चाहँदैन । तथापि जैविक प्राणी र यौवन अवस्थामा शरीर सुख सांसारिक भोग भएकाले कतै न कतै सुम्निमाप्रति आकर्षण छ । तर उसले आफूलाई सम्हालिरहेको छ । आफ्नो इन्द्रियलाई वशमा राखी देवत्व प्राप्त गर्नु उसको धर्म हो यसमा किञ्चित पछि हटेको छैन । उसको शरीरलाई यौवनको हुरीले हल्लाइरहेको छ तर उसले मनको सारथिलाई सम्पूर्ण शक्तिका साथ दवाइरहेको छ ।

सोमदत्तले भन्यो, - धर्मनिर्वाहका लागि सन्तान भएन भने पितृहरूको उद्धार हुँदैन, सन्तानविना मनुष्यलोकमा आर्जन गरेको धर्म सबै निष्फल हुन्छ, यस्तो हाम्रो शास्त्रको आदेश छ ।

'त्यो बाहेक नि ?'

यसका अतिरिक्त हाम्रा निम्ति पुत्रप्राप्तिको अरू कुनै हेतु छैन ।(पृ. ४५)

सोमदत्त आफ्नो उद्देश्यप्रति अटल छ । तर पुत्रप्राप्तिका लागि पुत्रेष्टि अनुष्ठान, याज्ञिक अनुष्ठान, धार्मिक अनुष्ठान आदि विधिपूर्वक सम्पादित गरे पनि पुत्र प्राप्त भएको थिएन । आफ्नी पत्नी पुलोमा पनि निराशाले व्यग्र हुन थाली । जतिजति शरीर समागमको उद्देश्य विफल हुन्थ्यो उतिउति धार्मिक कार्य र दैनिक अनुष्ठान पनि बढाउँदै लगे । अब सोमदत्त र पुलोमा एकअर्काप्रति दोषारोपण गर्न थाले । चारैतिरबाट निराश भएपछि अन्त्यमा सोमदत्त बिजुवाको शरणमा परे । बिजुवाले गम्भीर भएर सम्झाए मानिसको रस, भोगभावना र सुखको इच्छाबाट शरीर शून्य भएपछि सन्तान जन्माउन सकिँदैन । सन्तान सम्भोगको परिणाम र प्रमाण हो । फेरि बिजुवाले भने-'तिम्रो मनुवा रिसाएको छ ।' यहाँ मनुवादह लाक्षणिक बिम्बका रूपमा आएको छ ।

यसरी सोमदत्त शास्त्रअनुकूल कठोर पात्रका रूपमा आएको छ । उसले उपन्यासमा आत्मावादी दर्शनको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

३.३.१.२ सुम्निमा

उपन्यासको शीर्षक नै **सुम्निमा**भएकाले उनी प्रमुख नारी पात्र हुन् । उनकै वरिपरि उपन्यासको कथावस्तु घुमेको छ । आत्मा र आदर्शभन्दा शरीर र प्रकृतिलाई माथि राख्ने उनी भौतिकवादी देखिन्छे ।

सुम्निमाले भनी,- 'ए बाहुनका छोरा ? आमाले पो आफ्ना छोरालाई तेरो बाबु यो हो भनेर चिनाइदिन्छे । बाबु त आमाले देखाएको लोग्नेमानिस पो हो त ।'(पृ.६)

सुम्निमा किरातीसंस्कारमा हुर्केकी छोरी थी । उसले प्राकृतिक र यथार्थ वा आफूले जे देखेकी र भोगेकी थी यसैमा उसको अडान थियो । मातृसत्ता वा आमाद्वारा परिचित ऊ किराती समुदायकी प्रतिनिधि पात्र हो । बच्चाको जन्म र पालनपोषणमा आमाको विशेष भूमिका हुन्छ भन्ने कुरा उसले प्रकृतिबाटै सिकेकी छे । आमालाई नै आदर्श भगवान् मान्ने किराती संस्कारमा हुर्केकी ऊ आमाबाटै परिचित हुन चाहन्छे । यसरी सुम्निमा नारीवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछे ।

मानिसभित्र त मनुवा पो बस्छ, बाले भनेको द्यौताहरू त आफ्ना-आफ्ना ठाउँमा बस्छन्, कोही पहाडको चुचुरोमा, कोही खोलामा, कोही भीरको ढुङ्गामा, कोही खेतबारीमा, हामीभित्र त मनुवा बस्छ । बा भन्नुहुन्छ, यी दुई एउटै खालका छैनन् रे यिनीहरूलाई छ्यासमिस गर्न हुन्न रे । यिनीहरूको भिन्नाभिन्नै थान्को छ, यिनीहरू भिन्नाभिन्नै बाँच्छन् भिन्नाभिन्नै काम गर्छन् । (पृ.१५)

ईश्वरको आराधना र अर्चना गरेर आत्मालाई परमात्मासँग जोडेपछि मानव जीवन सार्थक हुन्छ भन्ने दर्शनद्वारा प्रेरित सोमदत्तभन्दा फरक मान्यता सुम्निमाको छ । ऊ प्रकृतिपूजक जाति किराती संस्कारमा हुर्किएकीछे । पहाडमा, खोलामा, ढुङ्गामा ईश्वर छन् भन्ने दर्शनबाट अभिप्रेरित छे । त्यसैले ऊ प्रकृतिको बनोटलाई सम्मान गर्नु उपयुक्त ठान्छे । प्राकृतिक स्वभावको अनुसरण गर्नु, शारीरिक धर्मानुसार मनुवालाई खुसी पार्नु जस्ता विचारले ऊ नितान्त प्रकृतिवादी, जीवनवादी, भोगवादी र भौतिकवादी व्यक्तित्वका रूपमा देखा पर्छे । ईश्वर र शरीर अलग हुन् यिनीहरूका आ-आफ्नै विशेषता छन्, यी दुईलाई एकै नजरले हेर्नु हुन्न र मिसाएर हेर्नु पनि हुँदैन भन्ने मान्यता सुम्निमामा पाइन्छ ।

यहाँ भोको बसेर तप गर्दै द्यौता रिझाउने खण्ड छैन । हाम्रा द्यौता भोको बसेर रिझिँदैनन् । (पृ.५१)

शरीरलाई नै देवता मान्ने संस्कारबाट हुर्केकी सुम्निमा यसैमा विश्वास गर्छे । शरीर नै भोको भएपछि कसरी शारीरिक ऊर्जा मिल्छ र देवताको आराधना गर्न सकिन्छ भन्ने वास्तविक तथा यथार्थ दृष्टिकोण यसमा आएको छ । आफ्नो शरीरलाई तिलाञ्जली दिई परमात्मासँग साक्षात्कार गर्ने सोमदत्तको ठीक विपरीत मान्यतामा अडिग छे सुम्निमा । सर्वप्रथम शरीरलाई सन्तुष्टि दिनुपर्छ अनि शरीर खुशी हुन्छ र द्यौता पनि रिझिहाल्छन् भन्ने भौतिकवादी मान्यताद्वारा सुम्निमा परिलक्षित छे ।

३.३.१.३ पुलोमा

सुम्निमाउपन्यासकी अर्की नारी पात्र पुलोमा हो । उपन्यासको मध्य भागबाट देखा परेकी पुलोमा सोमदत्तकी पत्नी हो । छोटो भूमिका रहेको उसको चरित्रले उपन्यासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । पुलोमाको चरित्रचित्रण यसप्रकार छ :

आज्ञा होस् पतिदेव ! अनुष्ठान विधि कस्तो छ ? तदनुसार सम्पादन गर्न म प्रस्तुत छु । (पृ. ३७)

उच्चकुलीन ब्राम्हणपरिवारमा जन्मिएकी सुलक्षणा कन्या पुलोमा ब्राम्हणोचित शिक्षा-दीक्षाले सम्पन्न छे । बिहानभरि पति सोमदत्तसँग वैदिक अनुष्ठानका साथ यज्ञादि कार्यमा संलग्न हुन्छे । यज्ञको अग्निले उत्तप्त मुख र धुँवाले पिरो भएका आँखा पुछ्दै स्वल्प भोजन बनाउँथी र पतिको उच्छिष्ट भोजनको एकदुई गाँस टिपेर ऊ फेरि पतिको कोठामा पुग्थी । पुलोमा पण्डितनारी थी, त्यसो हुँदा अध्यात्मवादको सूक्ष्मातिसूक्ष्म अर्थ र व्याख्या गर्न सक्थी । पतिका लागि कुशासन ओछ्याइदिन्थी र बिदा लिँदै पतिदेवको चरणमा मस्तक राख्दथी । आफू सुत्नअगाडि श्लोक पाठ गर्दथी । आफ्नो संस्कार र पतिको सेवाप्रति कर्तव्यनिष्ठ थी ।

जीउ लाग्न नसकेको शरीर, सुकेको, खस्रो चाउरिँदै गएको उसले पेटलाई छोई; उक्सिन नसकेको, चिसो, निभेको अगेनो जस्तो । (पृ. ६१)

सोमदत्त र पुलोमाको पुत्रप्राप्तिको अनेकौँ अनुष्ठान र आराधनाको बाबजुद पनि पुत्र प्राप्ति हुन सकेन । अब पति-पत्नीबिच बिस्तारै बोलचाल पनि हुन छाड्यो । पतिले यो पापी छे र बन्ध्या भएकी छे भन्न थाल्यो भने पत्नीले पतिलाई दुर्बल भन्न थाली । अब पुलोमाले भोजन पनि बनाउन छोडी, माता कपिलालाई पनि स्वच्छन्द रूपले छाडिदिन थाली । उसले अनेकौँ पौराणिक पात्र र कथाहरू सोच्न थाली । ऊ त्यसै त्यसै आलस्य भएर बस्थी । पुत्रप्राप्ति र मातृत्वको चाहनाले उसलाई मानसिक रोगी बनाइरहेको थियो । अब उसले आफ्नो माइत घरनजिकैको भिल्ललाई सम्झिन थाली । वास्तवमा यी दुईबिच पुत्रप्राप्तिका लागि मात्र विवाह भएको जस्तो थियो । दुवैमा एकअर्काप्रति समर्पित एवम् प्रेम हुन नसकेको पनि स्पष्ट हुन्छ ।

पुलोमाले कठोर शब्द झिक्दै भनी,- 'तिमी मेरा पति हौ, तर हाम्रो सम्बन्ध प्रेमको होइन ।'(पृ. ७७)

पुलोमा र सोमदत्तको सम्बन्ध कर्तव्य सम्पादनका लागि मात्र भएको छ । आत्मिक सम्बन्धले मात्र पुत्र प्राप्ति हुँदैन । दैहिकप्रेमले मात्र पुत्र प्राप्त हुन्छ । पतिपत्नीको दिनहुँको किचकिचले अब सोमदत्तले पनि सुम्निमालाई सम्झिरहेको थियो भने पुलोमाले भिल्ललाई सम्झिरहेकी थिई । सोमदत्त सुम्निमासँग मनुवादहमा गएर आफ्नो रूप परिवर्तन गरी कामातुर भई आउँछ भने पुलोमा पनि भिल्लको सम्झनामा डुबिरही । भिल्लको रूपमा आएको सोमदत्तलाई पुलोमाले चिनिन सोही रात सोमदत्तले सुम्निमा सम्झी एवं पुलोमाले भिल्ल सम्झी

एकअर्कामा यौन समागम गरे । भोलि दुईमा आनन्दानुभूति भयो भने शरीर पुलकित । अब पुलोमा आमा भई तर यो बच्चा सोमदत्तको हैन भन्ने उसलाई लागेका थियो । यसरी पुलोमाले मातृत्व ग्रहण गरी- यो प्रेमले मात्र सम्भव भएको थियो नकि अनुष्ठान र आराधनाले ।

३.३.१.४ अन्य पात्रहरू

सुम्निमाउपन्यासमा सहायक र गौण गरी अन्य पात्रहरू पनि छन् । कथावस्तुलाई विस्तार गर्न यी विभिन्न चरित्रले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । सहायक पात्रहरू सूर्यदत्त, सोमदत्तकीआमा, बिजुवा, सुम्निमाकी आमा, भिल्ल, राजपुत, सुम्निमाकी छोरी, सूर्यदत्तको छोरो आदि छन् भने गौण पात्रहरूमा सुम्निमाको नाति (सन्तान) र सुम्निमाको लोग्ने देखिन्छन् । मानवेतर पात्रमा कपिला माता (गाई) देखा पर्दछ ।

सूर्यदत्त यस उपन्यासको प्रमुख सहायक पात्र हो । ऊ ब्राह्मण समुदायमा जन्म लिई ब्राह्मणोचित शिक्षादीक्षामा निपुणछ । उसले सोमदत्तलाई कुशल पितामात्र हैन विशिष्ट गुरुको पनि जिम्मेवारी पूरा गरेको छ । छोरा सोमदत्तको नित्य कर्मकाण्ठ, जपतप, साधनामा कुनै कसर बाँकी राखेको छैन । छोरा आफ्नो ब्राह्मणोचित उद्देश्यप्रति किञ्चित नडगमगाओस भन्ने कुरामा ऊ सचेत छ।

ऊ भन्छ,*माताबाट परिचित हुने प्रणाली पाशविक हो । पशुहरूमा सतीत्व एवं पतिव्रत्य धर्मको शून्यताले सन्तानको परिचय माताबाट हुन्छ । (पृ.७)*

आर्य सन्तति पितृसत्ताद्वारा निर्दिष्ट छ भन्ने सङ्केत यहाँ प्रस्ट छ । मातृसत्तालाई पशुसरह असत् सन्तानको रूपमा प्रस्ट्याइएको छ । सामेदत्तकी आमाले पनि आफ्नो धर्म निर्वाहमा कुनै कसर बाँकी राखेकी थिइन । अनुनयका साथ गद्गद भएर गर्वले भन्थी:

मेरो पुत्रको मुख तपतेजले उद्दीप्त छ । (पृ.३३)

पुत्र योगमुद्रामा बसेर निर्निमेष चक्षुले सूर्यकिरण पान गर्ने, विभिन्न आत्मासम्बन्धी प्रवचन गर्ने वेद-उपनिषद् र धर्मग्रन्थका उदाहरणहरूतथा विद्वत्तापूर्ण ढङ्गले व्यक्त गरेको विचार सुनेर माता आफ्नो कोखलाई धन्य-धन्य मान्दथी ।

उपन्यासको पहिलो परिच्छेदमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका सोमदत्तका पिता माताले आफ्नो सुपुत्र सोमदत्तको विवाहोपरान्त संन्यासतर्फ ध्यान दिन लागे । कर्तव्यको परिसमाप्तिपछि पुत्र तथा दुलहीसँग बिदा लिई उत्तरायणपथमा प्रस्थान गरे ।

बिजुवापनि अर्को महत्त्वपूर्ण पात्र हो । आफ्नो धर्म संस्कारप्रति सहानुभूति राख्ने उसमा अरूको धर्मलाई पनि सम्मान गर्ने समन्वयवादी चरित्र छ । भिल्ल समूहबाट युद्ध गर्नुपर्छ भन्ने विषयकोविपक्षमा रहेर ऊ युद्ध विरोधी र शान्तिको पक्षधर देखिन्छ ।

अहँ, म तिम्रो 'युद्ध गर्नुपर्छ' भन्ने सल्लाह मान्दिनँ ।(पृ.१५)

सुम्निमाको पिताका रूपमा पनि परिचित बिजुवा सत्यवादीर मानवतावादी छ । छोरीलाई अत्यन्त माया गर्छ । यसैको कारण सोमदत्त जीर्ण शरीर लिएर आउँदा उसले सबै सामान जुटाइदिई मनुवादहमा नुहाउन पठाउँछ । उदाहरण छः

ब्राह्मण ! तिम्रो मनुवा रिसाएको छ, किनभने तिमीले त्यसलाई तपस्याद्वारा मान खोज्यौ ।(पृ. ४६)

शरीरको तृप्ति र सुखनै मनुवा हो । जैविक प्राणी भएपछि जीवानुकूल हुन सक्नुपर्दछ । शरीरलाई बन्धक बनाएर आत्मिक सुख मिल्दैन भन्ने उसको बुझाइ छ । मनुवा एक काल्पनिक बिम्ब हो जसको अर्थ मानवीय जीवन प्रक्रिया हो । यसरी उसमा एक मनोचिकित्सज्ञता गुण पनि पाइन्छ ।

यसै गरी उपन्यासमा चित्रित राजपुत्रको उपस्थितिले तत्कालीन समयको राजनीतिक तथा प्रशासनिक व्यवस्थाको झल्को पाइन्छ । हिन्दु वर्णाश्रम व्यवस्थाद्वारा समाज सञ्चालित थियो । ब्राह्मण जात सबैभन्दा ठूलो जात भएका कारण क्षेत्री (राजपूत) को धर्म, उनीहरूको रक्षा वा संरक्षण गर्नु थियो । एउटा उदाहरण छः

हे पुण्यात्मा ! के तापईँहरूको यज्ञादि निर्विध्नपूर्वक भइरहेको छ ? यहाँका अनार्य जातिबाट कुनै विध्न-बाधा त परेको छैन ?(पृ. ९)

ब्राह्मण समुदायको विधिनियममा कसैले बाधा पुऱ्याउँदैछ कि भनेर चिन्तित छन् । वरिपरिका भिल्ल र किरातहरूलाई बोलाई यस क्षेत्रको शान्तिको कामना पनि गरेका छन् ।

सुम्निमाकी छोरी र सोमदत्तको छोरा उपन्यासको अन्त्यतिर देखिने बालपात्रहरू हुन् । यी बालपात्रहरूको वात्सल्य प्रेमले पुनः सोमदत्त र सुम्निमाको प्रेम प्रसङ्गलाई अनुभूत गराउँदछ । सोमदत्त र सुम्निमाको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा पनि यी बालपात्रलाई लिन सकिन्छ । यसले पुस्ता हस्तान्तरणको सङ्केत पनि दिएको छ । त्यस्तै अर्का भिल्ल पात्र (पुलोमाको पहिलो प्रेमी) को गौण भूमिका महत्त्वपूर्ण छ । पुलोमाको सम्झनामा ती भिल्ल नभएको भए सोमदत्तसँग पुलोमाको समागम हुँदैन थियो । भिल्लको सानो भूमिकाले पनि उपन्यासलाई विचारशील बनाएको छ । सुम्निमाको लोग्ने अर्को गौण पात्र हो । धेरै वर्षपछिको भेटमा बिजुवाले सोमदत्तलाई सुम्निमाको परिचय दिने क्रममा उसको लोग्नेको प्रसङ्ग आएको छ । सुम्निमाको नाति (सन्तान/वंश) को उल्लेखले **सुम्निमा**उपन्यासको परिवेश र पात्र व्यापक एवम् विशाल रहेको छ । त्यसैगरी कपिला माता (गाई) मानवेतर पात्रका रूपमा आएको छ । यही गाई चराउने विषय नै सोमदत्त सुम्निमाको भेट तथा प्रेम शुभारम्भको रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

३.३.२ हेतुत्व

कुनै पनिकाम बिनाकारण हुँदैन । जुन कारणले कुनै काम हुन्छ त्यो कारण नै त्यस कामको हेतु हो । पाठमा घटनाक्रमानुसार सहभागीले कुनै काम गर्दा घटित घटनाको कार्यकारण यसमा खोजिन्छ जसको कुनै कारण वा प्रयोजन हुन्छ । **सुम्निमा**उपन्यासका सहभागीहरूले विभिन्न घटनानुसार क्रियाप्रतिक्रियाको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसका केही उदाहरण छन्:

उत्तर दिशातर्फ प्रस्थान गरेको त्यो ब्राह्मणपरिवारलाई ग्रामवासीले धेरैबेरसम्म हेरिरहे । बटुक सोमदत्त लट्ठी टेकेर, पुस्तकको सानो पोको सम्हाल्दै आफ्नो सानो डेगले छिटछिटो हिँडिरहेको थियो–अगाडि-अगाडि । (पृ. ४)

पुत्र सोमदत्तको ब्राह्मणोचित सद्धर्म र उच्च शिक्षाका लागि ब्राह्मणपरिवार अरण्यवास हुनुपरेको थियो । कठोर अनुशासित जीवनमा राखेर शिक्षा दियो भने सोमदत्त आदिकालका ऋषिहरूको समकक्षी हुन सक्ने मातापितालाई पूर्ण विश्वास थियो । पुत्र सोमदत्त पनि आफ्नो लक्ष्यप्रति दृढ छ । पितामाताको आदेश, कठोर नियम-बन्धन र मुक्त प्रशंसाद्वारा सुगम जीवनलाई विरक्त गराइदिएका थिए । गाउँबासीहरू पनि गर्वका साथ भन्थे सोमदत्तले प्राचीन ऋषिहरूको मर्यादा थाम्ने छ ।

तिम्रो शरीर मेरो आत्माको विकासमा बाधक छ ।(पृ. २४)

सुम्निमाको शरीरले सोमदत्तको उद्देश्यमा खलल पुऱ्याएको छ । सुम्निमाको विकसित हुँदै गएको शरीरले सोमदत्तको कर्तव्यमाथि धावा बोलेको छ । त्यसैले यहाँ शरीरको कारणले आत्मालाई बाधा पुऱ्याएको छ । सुन्दर शरीर नै बन्धक भएर आएको छ । यही मनोवैज्ञानिक पक्षलाई देखाउनु नै उपन्यासको मूल हेतुत्व छ ।

३.३.३ संवाद

कुनै पनि पाठमा सहभागीहरूबिचको कुराकानी, भलाकुसारी नै संवाद हो । कुनै पाठमा दोहोरो संवाद हुन्छ भने कुनै पाठमा एकोहोरो संवाद हुन्छ । **सुम्निमा**उपन्यास थोरै पात्र भएको लघु उपन्यास हो तर यहाँ प्रशस्त दोहोरो संवाद पाइन्छ ।

सोमदत्तले प्रश्न गऱ्यो,- 'हे कनकवदनी बालिके तिमी को हौ ?'

बालिकाले निश्चल उत्तर दिई, - 'म किराती छोरी हुँ' ; सुम्निमा । तिमी को हौ नि ए दुब्लो केटा ?'

सोमदत्तले भन्यो,- 'म आर्यवंशी ब्राह्मण सूर्यदत्तको पुत्र सोमदत्त हुँ ।'(पृ. ६)

यस संवादमा स्पष्टसँग आर्य र किरातीको मनोविज्ञान आएको छ । किराती आदिमकालदेखि नै आमाद्वारा परिचित छ भने ब्राह्मणहरू पिताद्वारा परिचित छन् । यहाँ ब्राह्मण पितृसत्ताको प्रतिनिधि र किरातीमातृसत्ताको प्रतिनिधि भएर आएको पाइन्छ ।

भिल्लले भन्यो–"सुँगुरपाठा चढाउन पनि त रोकियो नि त्यो स्थानमा ?"
बिजुवा,–"त्यसले के भयो र म बिजुवा हुँ, अर्को त्यस्तै थलो तोकिदिन सक्छु ।"
भिल्ल,–"तपाईंका बातुङ भाइहरूलाई बोलाउनुस् ।"(पृ.१३)

बराहक्षेत्र प्राचीनकालदेखि आर्यहरूको तपोभूमि भएका कारण त्यहाँ सुँगुर काट्न नपाउने नियम छ सोही विषयमा भिल्ल र बिजुवाको संवाद यहाँ प्रस्तुत भएको छ । भिल्ल युवा छ, जोसिलो छ, उसलेब्राह्मणहरूसँग युद्ध गर्नुपर्छ भनी अठोट लिएको छ भने बृद्ध बिजुवा युद्धको विपक्षमा छ । किनकि युद्धले सबैको विनाश गर्छ, विकास हैन ।

'आत्मा हिमालयजस्तो अटल छ सदा स्थायी ।'
'शरीर फूलजस्तो राम्रो छ, एकछिन बास छरेर झर्ने ।'
'आत्माको आनन्द टुङ्गिन्छ ।'
'त्यसैले अनन्त आनन्दको प्राप्ति जीवनको लक्ष्य हो ।'
'त्यसैले सक्किने आनन्दलाई भोगिहाल्नु पर्छ ।'
'आत्मा कहिल्यै ननिभ्ने सहस्र सूर्य हो ।'
'शरीरचाहिँ अँध्यारोमा निभि-निभिरहने दियो हो ।'
'ननिभ्ने सहस्र सूर्यको आलोक आत्मसेवन हो ।'(पृ.२५)

यस संवादमा उपन्यासको सार वस्तु इङ्गित रहेको पाइन्छ । आत्मा र शरीरका दार्शनिक तर्कहरू यसमा प्रस्तुत भएको छ । सोमदत्तले आत्माको प्रतिनिधित्व गरेको छ भने सुम्निमाले शरीरको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ । समग्रमा भन्दा आत्मा र शरीरको अनोन्याश्रित सम्बन्ध नै सार्थक जीवनको द्योतक हो । यस संवादमा मानव जीवनको गहिरो दर्शन प्रकट भएको पाइन्छ ।

सोमदत्तले सोध्यो,-'के सुम्निमा ?कस्तो अनुहार?'
सुम्निमाले कुरा फर्काउँदै भनी,-'केही खाँदैनौ । भोकायौ होला ?'
यहाँत भोजनको केही आवश्यकताको अनुभव हुँदैन । त्यसै रमाइलो छ, त्यसै परितृप्ति छ ।
सुम्निमाले हाँसेर भनी,-'यहाँ भोको बसेर तप गर्दै द्यौता रिझाउने खण्ड छैन, हाम्रो द्यौता भोको बसेर रिझिँदैनन् ।'
सोमदत्तले पनि परिहासकै हेतुले सोध्यो,-'त्यसो भए केले रिझिन्छ त ?'
'खाएर शरीरलाई तिरिप्त पारेर, अनि पो शरीर खुसाउँछ र द्यौता रिझिन्छन् ।'(पृ.५०)

शरीरलाई गौण मानेर दानदक्षिणा, कर्मकाण्ड र यज्ञयज्ञादिद्वारा ब्रह्मत्व प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने सोमदत्तको विपक्षमा सुम्निमा शरीरको सुख नै सबैभन्दा ठूलो सुख हो भनी तर्क गर्छे । भोको शरीर द्यौता रिझिँदैनन् । **सुम्निमा**उपन्यासमा बारम्बार आत्मा र शरीरको तर्क

विर्तक अनेक रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । शरीरलाई कठोर यातना दिईइन्द्रियलाई बसमा पारेर मात्र देवत्व प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने सोमदत्तको तर्क र दिनचर्या छ भने सुम्निमा जति शरीरलाई भोग गर्न सकिन्छ त्यति नै द्यौता खुसी पार्न सकिन्छ भन्ने दृढ विश्वास लिएर बसेकी छे । वास्तवमा उपन्यासको सारांश पनि यही तर्कमा नै आधारित रहेको पाइन्छ ।

३.३.४ भाषिक व्यवहार

उपन्यासमा उपस्थित सहभागीहरूले बोलचालमा प्रयोग गरिएको भाषा नै भाषिक व्यवहार हो । उपस्थित सहभागीहरूले उपन्यास वा पाठमा बोलचाल गर्दा कस्तो भाषाको प्रयोग गरेका छन् भन्ने कुराको यसअन्तर्गत अध्ययन गरिन्छ ।

सुम्निमाउपन्यासको भाषा सरल र सुबोध्य छ । तथापि सोमदत्तको भाषा क्लिष्ट रहेको छ साथै ब्राह्मणोचित भाषामासंस्कृतको धेरै प्रयोग गरिएको छ तर सुम्निमाको भाषा प्राकृतिक तथा ठेट झर्रो पहाडिया खालको छ जुन सबैलाई सुबोध्य रहेकोछ । सोमदत्त र पुलोमाले गर्ने पाठ तथा वेदका ऋचाहरू त पाठकलाई बुझ्न झन् कठिन र हम्मे-हम्मे पर्छ । यसका केही उदाहरणहरू हुन्:

सुम्निमाले भनी,–'आमाले बोलाउनुभयो मलाई । जाऊ है ?'
सोमदत्तले पनि भन्यो,–'माताको आह्वान मलाई पनि भयो ।'(पृ.६)

यी माथिका संवादबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ कि सोमदत्त र सुम्निमाको भाषिक पृष्ठभूमि के हो । भनेर सुम्निमाको भाषा सामान्य र झर्रो खालको छ भने सोमदत्तको भाषामा ब्राह्मणोचित संस्कारको स्पष्ट झलक पाइन्छ । यी दुई व्यक्तिको सामाजिक संस्कारलाई भाषिक व्यवहारद्वारा स्पष्ट पारिएको छ ।

हे कनकवदनी बालिके तिमी को हौ ? 'म किराती छोरी हुँ-सुम्निमा । तिमी को हौ नि ए दुब्ला केटा?'
म आर्यवंशी ब्राह्मण सूर्यदत्तको पुत्र सोमदत्त हुँ ।(पृ.६)

उपर्युक्त उदाहरणबाट दुई जाति तथा समुदायको संस्कारगत भाषिक व्यवहार प्रस्तुत गरिएको छ । सोमदत्तको भाषामा तत्सम शब्दको प्राचुर्य पाइन्छ तथा पितृसत्तात्मक कुरा उसको भाषाबाट स्पष्ट छ भने सुम्निमाको भाषा अपठित पहाडिया खालको सामान्य भएकाले उसबाट मातृसत्ताको पक्षपोषण भएको देखिन्छ ।

३.३.५ सामाजिक हैसियत

सुम्निमाउपन्यासमा सहभागीहरूथोरै भएपनि सशक्त छन् । सुम्निमाकै वरिपरि उपन्यास घुमिरहन्छ त्यसैले सुम्निमा प्रमुख नारी पात्र हो । सुम्निमाको सामाजिक हैसियत सोमदत्तको भन्दा धेरै पृथक् छ । सुम्निमाको सामाजिक हैसियत किराती समाजमा हुर्किएकाले पहाडिया समाज र प्रकृतिवादी देखिन्छ । जे देखिन्छ त्यही भन्नु र जस्तो सुनिन्छ त्यही नै सत्य भन्नु

सुम्निमाको चरित्र हो । ऊ नाङ्गो जन्मिएकी नाङ्गै मर्नेलुगा लगाउँदा लाज लाग्ने भएकोले प्रकृतिवादी देखिन्छे । लुगा लगाउँदा उसलाई लाज लाग्छ । नदेखिएका नसुनिएका कुरामा उनलाई विश्वास छैन । जीवन भनेको भोग गर्ने, मोज गर्ने बाँकी अरू केही छैन भन्ने भौतिकवादी दृष्टिकोणबाट ऊ प्रेरित छे ।

सोमदत्त सुम्निमाको विपरीत छ । ऊ धर्म-कर्म, जप-तप, नियम-साधन आदिद्वारा देवत्व प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने आत्मिक चिन्तनद्वारा परिपोषित छ । सुम्निमाको शरीरले उसलाई तपस्यामा बाधा पुऱ्याएको छ । आफ्नो शरीरलाई कठोर पीडा दिई कहिले शीतकालमा हिमालमा, ग्रीष्मकालमा मरुभूमिमा पञ्चाग्नि तापेर तथा आफ्नो शरीरको मांसखण्डकाटेर अग्निमा भोग चढाउँछ । अन्ततः उसको तपस्या निष्कामहुन्छ, शरीर पनि जीर्ण भई मरणासन्न अवस्थामा सुम्निमाकै शरणमा पुग्छ ।

सुम्निमा र सोमदत्तको सामाजिक हैसियत देहवादी र आत्मावादी छ । सुम्निमाले देहको प्रतिनिधित्व गरेकी छे भने सोमदत्तले आत्माको । केही उदाहरण हुन्:

त्यसो भए मान्छे भएर मान्छेको बोलीमा किन बोल्दैनौ तिमी? द्यौताको चलन गर्नु हुँदैन मानिस भएर ! मानिस भएपछि मानिसकै चलन गर्नुपर्छ, सोमदत्त ।(पृ.७)

मानिस भएपछि मान्छेलाई विश्वास गर्नुपर्दछ भन्ने मनोविज्ञान सुम्निमामा पाइन्छ । आत्मालाई देख्न सकिँदैन द्यौतालाई पनि आँखाले देख्न सकिँदैन । देख्नै नसकिने छुनै नसकिने वस्तुलाई कसरी विश्वास गर्न सकिन्छ भन्ने तर्क सुम्निमाको रहेको छ । मान्छे मान्छे नै हो द्यौता हुन कदापि सक्दैन त्यसैले मान्छे द्यौता हुन खोज्नु मूर्खता हो ।

सोमदत्तले भन्यो,–'नाङ्गो हुँदा पोत लाज हुन्छ ।'

सुम्निमाले टाउको हल्लाई र भनी, -'अहँ, मलाई त सिँगारेको जस्तो लाग्छ, त्यसैले त लाज लाग्छ नि !'(पृ.१८)

आफ्नो प्राकृतिक रूपमा नै आफूलाई विश्वास गर्ने र राम्रो लाग्ने बानी सुम्निमामा छ । लुगा लगाउँदा उसलाई अप्राकृतिक लागेको छ र लजाइरहेकी छे । प्रकृतिभन्दा पर उसलाई जान मन लागेको छैन । यही कुरा उपर्युक्त उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ ।

ब्राह्मणीले भनी,-'आज्ञा होस् पतिदेव ! अनुष्ठान विधि कस्तो छ ? तदनुसार सम्पादन गर्न म प्रस्तुत छु ।'

सोमदत्तले भन्यो,-'सर्वप्रथम कामना शून्य हृदयले शुद्ध कर्तव्य भावमा स्थिर रहेर पुत्रेष्ठि अनुष्ठान गर्नुपर्छ हामीले । मूलतत्त्वहो वासना-कामनाको परित्याग ।'(पृ.३७)

ब्राह्मण समुदायमा पुत्रेष्ठिका लागि पनि विभिन्न शास्त्रानुसार विधि विधान गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता यसमा प्रस्तुत भएको छ । यसमा ब्राह्मणको संस्कारगत सामाजिक हैसियत प्रकट

भएर आएको छ । पुत्रप्राप्तिका लागि समागमपूर्व विभिन्न अनुष्ठान गर्नुले ब्राह्मणोचित धर्मलाई सङ्केत गरेको छ ।

सुम्निमाउपन्यासका सहभागीहरूको सामाजिक हैसियत विरोधाभासी र विपरीत छ । एउटाको देहवादी हैसियत छ भने अर्काको आत्मावादी हैसियत छ । एउटा आत्मालाई शुद्ध पारीदेवत्व प्राप्तमा लीन छ भने अर्को शरीरलाई भोग गरी शारीरिक आनन्दकै जीवनको सार हो भन्ने मान्यता राख्दछ ।

अतः कुनै पनि पाठलाई पूर्णता दिन त्यसमा उपस्थित सहभागीहरूका विभिन्न भूमिकाहरू रहेका हुन्छन् । सहभागीका विभिन्न भूमिका, व्यक्तित्व, हेतुत्व, संवाद, भाषिक व्यवहार तथा सामाजिक हैसियत आदिबाट विभिन्न घटनाहरूघटित भएका हुन्छन् । **सुम्निमा** उपन्यासमा जपतप, कर्मकाण्ड तथा नियम-साधनाद्वारा देवत्व प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने सोमदत्तको मान्यता छ भने त्यसको विपरीत शरीरलाई जति भोग गर्न सकियो जीवन त्यति नै सार्थक हुन्छ भन्ने विपरीत मान्यता सुम्निमामा पाइन्छ । समग्रमा उपन्यासकारले यी दुई मान्यतामा रहेका पात्रलाई अन्त्यमा सुम्निमाकी छोरी र सोमदत्तको छोराद्वारा समन्वयात्मक दर्शन दिन खोजेका छन् । शरीर नभई आत्मा हुँदैन आत्मा नभई शरीर पनि हुँदैन यिनीहरूको मिलन अवश्यभावी छ भन्ने दर्शन नै सार्थक जीवन हो भनी पुष्टि गरेका छन् ।

३.४ माध्यम

माध्यम पाठको आर्थी संरचना पहिचान गरी प्रयोजनपरकतालाई हेर्ने तेस्रो आयाम हो । हरेक पाठ सामाजिक सन्दर्भसित सन्दर्भित हुन्छ । यसलाई समाज सन्दर्भको प्रतीकात्मक सङ्गठनका रूपमा अध्ययन गरिन्छ । सन्दर्भलाई नियन्त्रित र सङ्गठित गर्ने कथ्य भाषा, अविच्छिन्न बोली, एकालाप र संवादका बिचमा पाइने अन्तरको विश्लेषणलाई माध्यमअन्तर्गत हेर्नुपर्ने धारणा छ ।

समग्रमा पाठमा भाषिक प्रयोगको युक्ति वा तरिका नै माध्यम हो र यसले नै सन्दर्भलाई पाठकसम्म सम्प्रेषण गर्दछ । माध्यमले विचारात्मक प्रकार्य र अन्तरवैयक्तिक प्रकार्यसँग सम्बन्ध कायम गरी पाठपरक प्रकार्य सम्पन्न गर्दछ । यसरी लेखक पाठकसामु कुन माध्यमद्वारा प्रस्तुत भएका छन् भन्ने कुराको अध्ययन गरिन्छ । सम्बन्धित विषयको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ ।

३.४.१ भाषाशैली

लेख्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको मौलिक कृति उपन्यास हो । भाषाका माध्यमद्वारा यसलाई प्रकट गरिन्छ । भाषा लेखकको विचार व्यक्त गर्ने माध्यम हो भने शैली प्रस्तुत गर्ने तरिका हो । वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको **सुम्निमा** उपन्यासको भाषा सुबोध छ तथापि प्रमुख पात्र सुम्निमाको भाषामा ठेट नेपालीपन पाइन्छ भने सोमदत्तको भाषामा संस्कृतका तत्सम शब्दहरूको क्लिष्टता पाइन्छ । ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमा लेखिएको यस उपन्यासमा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासको शुभारम्भ कथा भन्ने र सुनाउने शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ :

'धेरे-धेरै पहिलेको कथा हो यो, अतीतको यति धमिलो गर्भबाट आएको कि वर्तमानमा हाम्रो कानमा यो पुराणजस्तो ध्वनित हुन्छ ।'(पृ.१)

उपन्यासकारले उपकथाको माध्यमबाट कथालाई जोडेर अगाडि बढेको पाइन्छ जुन कथा सुनाउने शैलीमा,'धेरै-धेरै पहिलेको कथा....' भनी प्रस्तुत गरिएको छ । यो उपन्यासकारको विशेष शैली मान्नुपर्ने हुन्छ । यसरी उठान गरिएको उपकथा मूल कथासँग जोडिँदा यसरी प्रस्तुत भएको छः

'कालान्तरमा त्यही थलोलाई रोजेर तापसी ब्राह्मण दम्पतीले आफ्नो आश्रम बनाए ।'(पृ.३)

उपर्युक्त उदाहरणबाट के स्पष्ट हुन्छ भने उपन्यासकारको लेखन शैली पृथक्छ । समकालीन लेखक र कृतिहरूभन्दा भिन्न तरिकाले आरम्भ गरिएको कथावस्तु यस उपन्यासको वैशिष्ट्य हो ।

पुराणमा वर्णित कथामा आधारित यस उपन्यासमा संस्कृत तत्सम भाषाको प्राचुर्य यसको अर्को विशेषता हो ।

जब ऊ मुञ्जको लँगौटी र कौपीन धारण गरी राङ्कवखण्डलाई बायाँ काँधमा राख्दै पलास दण्ड टेकेर भिक्षा माग्न थाल्यो - 'भवतु भवतु भिक्षाम् देहि.....' उसको मुण्डित शिरका उपर हल्लिएको गोखुर परिमाणको शिखा र कृश बालमुखमा चम्किएका युगल चक्षुलाई देखेर सबैले भने,-'यो बालक एउटा श्रेष्ठ ब्राह्मण हुनेछ ।'(पृ.३)

उपर्युक्तउदाहरणबाट **सुम्निमा**उपन्यासमा सामान्य पाठकका लागि हम्मेहम्मे पर्ने खालको भाषा रहेको छ, संस्कृततत्सम शब्दहरू प्रचुर मात्रामा समावेश भएका कारणलाई यस उपन्यासको उपलब्धि र सीमा दुवैमान्न सकिन्छ ।

सुम्निमाले भनी,-'आमाले बोलाउनुभयो । जाऊँ है ?'
सोमदत्तले पनि भन्यो,-'माताको आह्वान मलाई पनि भयो ।
सुम्निमाले जाँदाजाँदै भनी,-'भोलि यहीँ भेटौँला, है बाहुन ! ऐले जान्छु ।'(पृ.६)

माथिका उदाहरणमा सोमदत्त र सुम्निमाको भाषाशैलीले तिनीहरूको समाज र संस्कारको प्रतिबिम्ब आएको छ । सुम्निमाको भाषामा ठेट नेपालीपन पाइन्छ भने सोमदत्तको भाषामा तत्सम शब्दको बाहुल्य छ । साथै उचारणगत भिन्नता पनि रहेको पाइन्छ ।

३.४.२ दृष्टिबिन्दु

दृष्टिबिन्दुको माध्यमबाट उपन्यासकारले उपन्यासमा आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ । उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत भएको हुनाले बाह्य तथा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । उपन्यासमा घटेका सम्पूर्ण घटनामा ज्ञाता तथा प्रत्यक्षदर्शीका रूपमा स्वयं उपन्यासकार नै उपस्थित भएकाले तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको हो ।

३.४.३ कोशीय एकाइ

लेखक वा वक्ताले कस्तो किसिमको शब्द प्रयोग गरी पाठलाई सशक्त बनाएको छ भन्ने कुराको अध्ययन कोशीय एकाइअन्तर्गत गरिन्छ । पाठ निर्माणका क्रममा शब्दशब्दका बिचमा निश्चित आर्थी सम्बन्ध स्थापित गरी पाठलाई सशक्तता प्रदान गर्ने तत्त्व कोशीय तत्त्वहो । पाठमा आउने पदविन्यासलाई यसमामहत्त्वदिइन्छ । पदविन्यासको सम्बन्ध पाठमा लेखक वा वक्ताले छनौट गर्ने शब्दसँग हुन्छ । कुनै पनि पाठमा लेखक वा वक्ताले आफ्नो छनौटका कोशीय एकाइहरूको छनौट गरी पाठलाई सशक्त बनाउँछ । पाठमा पुनरावृत्ति, पर्यायता, विपरीतता तथा अधिकार्थकताका आधारमा कोशीय एकाइको शृङ्खला निर्माण भएको हुन्छ । यस्तो शृङ्खलाले पाठको कोशीय एकाइलाई परस्पर जोडेर सम्बन्धन व्यवस्था कायम गर्दछ ।

पाठलाई सशक्त बनाउनका लागि कोशीय एकाइको आवश्यकता रहेको हुन्छ । लेखकले कस्ता शब्द प्रयोग गरी पाठलाई सशक्त बनाउने भन्ने कुराको अध्ययन यसमा गरिन्छ । **सुम्निमा**उपन्यासमा प्रयुक्त कोशीय एकाइहरूको विश्लेषण यस प्रकार गरिएको छ ।

३.४.३.१ पुनरावृत्ति

पाठमा एउटै शब्द दोहोरिएर आउनु वा पाठमा आउने भाषिक एकाइ पुनरावृत्ति भई पुनः कथनमा दोहोरिएर आउनु पुनरावृत्ति हो । पाठको अर्थलाई व्युत्पादन गर्ने एकाइको रूपमा पुनरावृत्ति शृङ्खला स्थापित भएको पाइन्छ । यसलाई तलका उदाहरणबाट प्रस्ट पार्न सकिन्छः

जुन निष्ठा र निपुणताका साथ त्यस बालकले यज्ञोपवीत संस्कार सम्बन्धी यज्ञादि क्रिया सम्पन्न गऱ्यो त्यसलाई लक्ष्य गरेर ऋत्विज् एवं ब्राह्मण समुदायले धन्य-धन्य गरे । (पृ.३)

उपर्युक्त उदाहरण हेर्दा सोमदत्तको निष्ठा र निपुणतालाई देखेर तथा अरण्यवास जानुअघि यज्ञादि क्रिया सम्पन्न भएपछि ब्राह्मण समुदायले ‘धन्य-धन्य’ गरे । मेधावी सोमदत्तको आचरणलाई यस वाक्यमा ‘धन्य’ शब्द पुनरावृत्ति भई धन्य-धन्य भएर आएको छ ।

बटुक सोमदत्त लट्ठी टेकेर, पुस्तकको सानो पोका सम्हाल्दै आफ्नो सानो डेगले छिट्छिटो हिँडिरहेको थियो– अगाडि-अगाडि । (पृ.४)

ब्राह्मणपरिवार अरण्यवासका लागि प्रस्थान गर्दा ग्रामवासीले बिदाइ गरिरहेको थियो । सोमदत्त छिट्छिटो हिडिरहेको थियो । यहाँ 'अगाडि-अगाडि' भन्ने शब्द पुनरावृत्ति भएर आएको छ । 'अगाडि-अगाडि' शब्दले सोमदत्तको उत्सुकता र उत्तेजनालाई दर्साएको छ ।

नत्र भने लुगामुन्तिर सबै स्वास्नीमानिसहरूमा जे-जे कुरा हुन्छन् तिम्री आमाको पनि त त्यै-त्यैकुरा छन् नि । (पृ.८)

बालसखा सोमदत्त र सुम्निमाको विभिन्न विषयमा तर्कवितर्क चलिरहन्थ्यो र दुवैले तार्किक रूपमा आफ्ना कुराहरू व्यक्त गर्दथे । देहवादी सुम्निमाले आफ्ना तर्कलाई प्रमाणित गर्न 'जे-जे' र 'त्यै-त्यै' शब्दको पुनरावृत्ति गरेकी छे । यहाँ 'जस्तो' र 'त्यही' शब्दको 'जे-जे' र 'त्यै-त्यै' पुनरावृत्ति भएको छ । यस पुनरावृत्तिले सुम्निमाको तर्कलाई सार्थक बनाएको छ ।

वन-जङ्गलका पक्षीहरू रूखका भ्याम्म परेका हाँगाभित्र उफ्री-उफ्री खेल्दै थिए । (पृ.१५)

सोमदत्त र सुम्निमा दिनैभरि कोसी तटमा खेलेर रमाइलो गर्दै बिताउँथे । कहिले पानीमा नुहाउँथे भने कहिले बालुवामा 'उफ्री-उफ्री' खेल्दथे । यहाँ, 'उफ्रनु' शब्दको पुनरावृत्ति भई 'उफ्री-उफ्री' भएको छ । यस शब्दले उनीहरूको खेल्ने क्रमलाई रमाइलो र उत्तेजनाप्रदान गरेको छ ।

कहिले समुद्रको चट्टानका उपर पद्मासन लाएर तपस्यारत हुँदा समुद्रको नुनिलो पानी र वायुले पखालिँदा पखालिँदा उसको छालाउपर काई जम्थ्यो ।(पृ.३१)

कर्मकाण्ड, जपतप, नियम साधनाद्वारा देवत्व प्राप्तिको खोजीमा हिँडेको सोमदत्तलाई सुम्निमाको शरीर नै बाधक बनेको थियो । सुम्निमासँगको मित्रतानै पराजयको कारण हो भनी सोमदत्तले अनुमान गऱ्यो । मातापिता र आश्रमको बसाइलाई चटक्क छाडी कठोर जीवनयापन गर्न थाल्यो निराहार भएर, निर्जला भएर, बाजपेयी भएर । माथि उदाहरणमा आएका 'पखालिँदा' शब्द पुनरावृत्ति भई 'पखालिँदा-पखालिँदा' भएको छ । यस शब्दले सोमदत्तको विजयप्रतिको कठोर तपस्यालाई इङ्गित गरेको छ ।

धर्मग्रन्थ तथा आध्यात्मिक विषयलाई लिएर उनीहरूको वार्तालाप कहिले-कहिले शास्त्रार्थमा परिणत हुन्थ्यो ।(पृ.४०)

सोमदत्तको विवाह उच्च ब्राह्मणकुलकी सुलक्षणा कन्या पुलोमासँग भयो । ब्राह्मणोचित कुलकी नारी पुलोमा पनि वेदपाठ, धर्मग्रन्थमा निपुणथी ।आफ्ना सबै काम कर्तव्य सकुशल निर्वाह गर्थी । कहिलेकाहीँ पतिपत्नीबिच शास्त्रसम्बन्धी तर्कवितर्क हुन्थ्यो । दुवै आफ्नो पाण्डित्यको ढिपी लिन्थे । माथि 'कहिले' शब्दको पुनरावृत्ति भई 'कहिले-कहिले' भएको छ । यस शब्दले सधैँ नहुने तर भएपछि अलि भयङ्कर हुने कुरा व्यक्त भएको छ ।

क्षणक्षणमा उसको मन त्यसै फुरुङ्ङ-फुरुङ्ङ भएर रमाउँथ्यो । उसको मस्तिष्कमा हिजो दिनभरिका घटनाहरूएक-एक गरेर आइरहेका थिए । (पृ.६७)

पुत्रेष्ठि प्राप्तिका लागि अनेकौँ कर्मकाण्ड, दान दक्षिणा गरे पनि पुत्रलाभ नभएपछि आखिर सोमदत्त बिजुवाको शरणमा आएको छ । मनुवादहमा नुहाएपछि पुत्रलाभ भएको छ । माथिका उदाहरणमा 'क्षण-क्षण,' 'फुरुङ्ङ-फुरुङ्ङ, एक-एक' शब्दको पुनरावृत्ति भएको छ । यस पुनरावृत्तिले पुत्रलाभको खुसी र मनको प्रफुल्लतालाई व्यक्त गरेको छ ।

३.४.३.२ पर्यायता/समानार्थकता

दुई वा दुईभन्दा बढी शब्दहरूमा समान वा उही अर्थ हुने शब्दहरूका बिचको आर्थी सम्बन्धलाई पर्यायता भनिन्छ । पाठलाई अगाडि बढाउनुको युक्तिका रूपमा लेखकले समान अर्थ दिने शब्दको प्रयोग गर्दछ । यसअन्तर्गत एउटा कोशीय एकाइले अर्को समान अर्थ दिने कोशीय एकाइसँग पर्यायको शृङ्खला स्थापित गर्दछ । पाठका सन्दर्भमा पर्यायको प्रयोग सङ्कुचन अर्थमा र विस्तृत अर्थमा पनि हुन्छ । जस्तैः

आशा–इच्छा, अभिलाषा, चाहना

यहाँ आशाको पर्यायताकोरूपमा इच्छा, अभिलाषा, चाहना आदि शब्दहरू आएका छन् । यसलाई तलको उदाहरणबाट प्रस्ट पार्न सकिन्छः

उसको मुण्डित शिरका उपर हल्लिएको गोखुर परिमाणको शिखा र कृश बालमुखमा चम्किएका युगलचक्षुलाई देखेर सबैले भने,-'यो बालक एउटा श्रेष्ठ ब्राह्मण हुनेछ । (पृ.३)

ब्राह्मणोचितले सम्पन्न बालक सोमदत्तमा महात्माका विशिष्ट लक्षण रहेको थियो । भविष्यमा ब्राह्मण कुलको नाम र इज्जत जोगाउनेछ । यस वाक्यमा दुईभन्दा बढी समान अर्थ दिने शब्दहरू आएका छन् । जस्तैः

शिर– टाउको, माथ, मस्तक, आदि ।

शिखा– कपालको गाँठो, टुपी, अग्नि, बत्ती आदि ।

कृश– दुब्लो, पातलो, झिनो, ख्याउटे आदि ।

युगल– जोडा, युग्म, यमल आदि ।

चक्षु– आँखा, नयन, लोचन, नेत्र आदि

उपर्युक्त उदाहरणबाट शिर, शिखा, कृश, युगल र चक्षुका पर्यायवाची शब्दहरूकोकुशल प्रयोग भएका छन् ।

राजकुमारले कुनै बाधा स्वीकार गरेनन् । उनले घोषणा गरे कि राजाज्ञा अटल छ । (पृ.११)

बराहक्षेत्र परिसरमा सुँगुर मार्न र सेवन गर्न वर्जित गरिएको छ । उपर्युक्त उदाहरणमा पयार्यवाची शब्दहरू निम्नानुसार छन्:

बाधा– छेनथुक, रोकावट, खिचोला, अडकाउ आदि ।

स्वीकार– समर्थन, मन्जुर, अपनाउनु आदि ।

अटल– अडिग, स्थिर, अचल आदि ।

अन्यन्त शिथिल भएरऊ आश्रम पुग्यो, मानौँ अकस्मात् ऊ एउटा जीर्ण रोगी हुन गएको छ ।(पृ.२७)

उपर्युक्त उदाहरणबाट निम्न बमोजिमको पयार्य शब्दहरूलाई लिन सकिन्छ:

अत्यन्त– खुब, ज्यादा, अत्यधिक, बिछट्टै आदि ।

शिथिल– खुकुलो, लस्त, दुर्बल, जुम्सो आदि ।

आश्रम– आवास, कुटी, गुफा, तपोवन आदि ।

जीर्ण– भत्किएको, पुरानो, थोत्रो, कमजोर आदि ।

गाँठै-गाँठा परेको अत्यन्त शुष्क शरीरलाई लौरोको सहाराले क्लान्त पगमा सोमदत्त एक दिन जब आश्रमको लिपेको प्राङ्गणमा उपस्थित भयो । (पृ.३२)

सोमदत्त कठोर तपस्याबाट जीतेन्द्रीय भएर मातापितालाई भेट्न आश्रम फर्केको छ । यस उदाहरणमा आएका पयार्यवाची शब्दहरू यी हुन्:

शुष्क– सुख्खा, बिरसिलो, नीरस, खस्रो आदि ।

क्लान्त– थकित, श्रान्त, क्षीण आदि ।

क्षीण– खिएको, दुब्लो, पातलो, निर्धो आदि ।

प्राङ्गण– आँगन, खुल्ला आदि ।

सुखभावनाले मेरो कल्मषदीर्घतपस्यामा भस्मीभूत भइसकेको छ । अब ममा शुद्ध कर्तव्य तथा धर्मको प्रेरणापुनीत सुवर्णखण्ड मात्र शेष छ ।(पृ.३५)

यस उदाहरणमा आएका पर्यायवाची शब्दहरू निम्न छन्:

कल्मष– पाप, कुकर्म, मयल, कस, दाग आदि ।

दीर्घ– विस्तृत, लामो, विशाल, ठूलो आदि ।

तपस्या– प्रयत्न, कोसिस आदि ।

शुद्ध– स्वच्छ, निर्मल, चोखो, पवित्र आदि ।

शेष– बाँकी, रहल, मरण, अन्त्य आदि ।

भ्याङभित्र खुला स्थलको मध्यमा एउटा जलाशय थियो । उपवनले परिवेष्टित र जलाशयको निर्मल पानीका उपर लहरे वृक्षमा मसिना हाँगा निहुरिएका थिए । (पृ.४९)

सोमदत्तको उपचारार्थ मनुवादहमा सुम्निमाले लगेकी छे । यसमा प्रकृतिको वर्णन गरिएको छ । यसमा आएका पयार्यवाची शब्दहरू:

उपवन– पोखरी, तलाउ, इनार, कुवा आदि ।

परिवेष्टित– घेरिएको, छेकारो, आच्छादित आदि ।

निर्मल– शुद्ध, चोखो, पवित्र, स्वच्छ आदि ।
वृक्ष–रूख, बोट, तरु आदि ।

३.४.३.३ विपरीतता

परस्परमा उल्टो अर्थ भएका शब्दहरूलाई विपरीतता भनिन्छ । यो पर्यायवाची शब्दको ठीक उल्टो हो । पाठको कुनै कोशीय एकाइले अर्को कोशीय एकाइसँग विरोधी सम्बन्ध स्थापित गरेको हुन्छ । मूलतः सहवर्गीयताअन्तर्गत नै विपरीतताको अध्ययन गर्न सकिन्छ । तापनि यसअन्तर्गत सहविस्तारक सम्बन्ध कायम हुन्छ । यसमा पनि पयार्यता, अधिकार्थकता, समावेशात्मकता जस्तै एउटै वर्गका कोशीय एकाइका सदस्यहरूका बिचमा आर्थी सम्बन्ध स्तरपरक रूपमा स्थापित हुन्छ । त्यसैले समावेशात्मकता, अधिकार्थकता जस्तै विपरीततालाई पनि पर्यायताको एउटा विरोधी सदस्य मानिएको पाइन्छ । यसले पाठमा कोशीय एकाइको विरोधी सदस्यलाई सहचर्यात्मक रूपमा शृङ्खलित गर्दछ । विपरीततालाई पनि महत्त्वपूर्ण युक्तिका रूपमा पाठमा प्रयोग गरिन्छ ।

सुम्निमाउपन्यासकी सुम्निमा प्रमुख नारी पात्र हो । उपन्यासको शीर्षक पनि यही**सुम्निमा**बाट नामकरण गरिएको छ । यो उपन्यासमा दुई भिन्न जाति, समुदाय र सभ्यताको विरोधाभासपूर्ण तर्कवितर्कलाई वर्णनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सुम्निमा र सोमदत्तको असफल प्रेम प्रसङ्ग नै यो उपन्यासको सार हो । आत्मा र देहको विपरीत मान्यता राख्ने यी दुई पात्र आ-आफ्नो मूल्य मान्यतामा अडिग छन् । सोमदत्त भौतिक शरीरलाई तिलाञ्जली दिई आध्यात्मिक आस्थामा केन्द्रित भई देवत्व प्राप्तिको खोजीमा जीवन व्यतीत गर्दछ भने सुम्निमा जति यो शरीरलाई भोग गर्न सक्यो त्यति जीवन सार्थक हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछे । यसरी दुई विपरीत पात्र, विचार, आस्था, भूगोल, रहनसहन आदिलाई उपन्यासकारले काव्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यसलाई तलका उदाहरणद्वारा प्रस्ट पारिन्छः

(क) सोमदत्तकै हितलाई ध्यानमा राखेर अरण्यवासी हुनुभन्दा पूर्व नै पुत्रको यज्ञोपवीत संस्कार सम्पन्न हुनुपर्छ भन्ने मातापिताले विचार गरे । (पृ.३)
(ख) बालक बालिकामा पनि एक प्रकारको हठ हुन्छ । (पृ.६)
(ग) त्यहाँ एकत्रित नरनारीहरू हृदयमा भविष्यका प्रति आशङ्का गर्दै आफ्ना-आफ्ना घर फर्किन लागे ।(पृ.११)
(घ) आकाशमा देवी-देवताहरू पनि परम सन्तोषमा होलान् । आज अधर्मको उपर धर्मको विजय भएको छ । (पृ.१४)
(ङ) त्यसो भए तिमी हिंसा-अहिंसामा पनि कुनै पार्थक्य पाउन्नौ ? (पृ.१७)
(च) जहाँ आत्मा-परमात्माको भेद शून्य भएर अभेदपद प्राप्त हुन्छ । (पृ.१९)
(छ) नवविवाहित वर-वधुले आफ्ना पुज्यपाद पितृहरूका चरणमा मस्तक राखे । (पृ.२५)

(ज) गहुँत- गोबर इत्यादि सबै आवश्यक सामग्री लिँदै एकछिनमा पुलोमा पतिको कोठामा उपस्थित भई ।(पृ.३८)

(झ) म आकाश हुँ, तिमी पृथ्वी .... । (पृ.३९)

(ञ) अर्को दिन अकारण फेरि उनीहरूमा वादविवाद चर्क्यो । (पृ.४१)

(ट) सुम्निमाको सुडौल पिठ्युँमा र केही क्रममा दुवैतिरबाट अगाडि छातीमा झरेर स्तनका उपर हलुका हलुका उफ्रिँदै धूप-छाया पार्दै थियो । (पृ.४२)

(ठ) तातो-चिसो मिसिएको हलुका वायु सुम्निमालाई स्पर्श गरी सोमदत्तलाई समेत अँगाल्दै पूर्व दिशाबाट बगिरहेको थियो । (पृ.५०)

(ड) बाहिरको निर्जन निस्तब्धतामा वन्य पशु पंक्षीहरूको चीत्कारको सम्मिलित गुञ्जना । (पृ.६३)

(ढ) मरेपछि पाप-पुण्य,दण्ड-पुरस्कार पाइन्छ भन्छन्, तर त्यो पनि त प्रतिकार्यमा पाइने वस्तु हो ।(पृ.७१)

(ण) शरीर र मनमा त्यसको कस्तो अनुभव हुन्छ । (पृ.७२)

उपर्युक्त उदाहरणहरू (क), (ख), (ग) .... प्रस्तुत गरिएको छ जसमा प्रयोग भएका विपरीतार्थक शब्दहरू निम्नानुसार छन्:

(क) माता-पिता

(ख) बालक-बालिका

(ग) नर-नारी

(घ) देवी-देवता, अधर्म-धर्म

(ङ) हिंसा-अहिंसा

(च) आत्मा-परमात्मा

(छ) वर-वधू

(ज) गहुँत-गोबर

(झ) आकाश-पृथ्वी

(ञ) वाद-विवाद

(ट) धूप-छायाँ

(ठ) तातो-चिसो

(ड) पशु-पंक्षी

(ढ) पाप-पुण्य, दण्ड-पुरस्कार

(ण) शरीर-मन

३.४.३.४ अधिकार्थकता

एउटा शब्दको एकभन्दा बढी अर्थ हुने अवस्थालाई अधिकार्थकता भनिन्छ । कोशीय एकाइका बिचमा अंश-पूर्ण सम्बन्धलाई अधिकार्थकताले कायम गर्दछ (ह्यालिडे र हसन १९९१ : ८१) । जस्तैः टाउको एउटा पूर्णरूप हो भने यसमा हुने कपाल, निधार, तालु अध्यारोपित हुन् । पूर्णरूपमा त्यसका अंश/अङ्ग घटकहरू समाहित हुने वा अध्यारोपित हुने आर्थी सम्बन्धलाई अधिकार्थकता भनिन्छ । अधिकार्थकताले एउटा छाता शब्दलाई जनाउँछ । वस्तु, द्रव्य, पदार्थ, स्थान, व्यक्ति, महिला, पुरुष जस्ता सामान्य नामहरू र कार्य घटनालाई जनाउने क्रिया जस्ता तहमा रहने छाता शब्दलाई सामान्य शब्द भनिन्छ । यस्ता शब्दले पाठका अन्य कोशीय एकाइलाई ढाकेर रहेका हुन्छन् । अधिकार्थकतालाई तलका उदाहरणबाट प्रस्ट पार्न सकिन्छ ।

(क) स्थान रमणीय थियो, वन-जङ्गलका कन्दमूल र फलफूलले भरिएको र नजिकै तल शीतल जल वाहिनी नदी कौशिकी थिइन् । (पृ.३)

(ख) पशुहरूमा सतीत्व एवं पतिव्रत्य धर्मको शून्यताले सन्तानको परिचय माताबाट हुन्छ ।(पृ.७)

(ग) उनीहरूमध्ये धेरैजसोले कपालमा रक्त गुराँसका चहकिला फूल घुसारेका थिए । (पृ.९)

(घ) प्राङ्गणपरतिर किरात-भिल्लहरूको हुल तपोभूमिका वृक्षको छहारीमुनि एकत्रित थियो ।(पृ.११)

(ङ) मध्य आकाश पार गरेर सूर्य पश्चिमतर्फ ढल्किन लागेको थियो । (पृ.११)

(च) क्षत्रिय राजकुमारले अब यो तपोभूमिको क्षेत्रलाई कसैले अपवित्र गर्न पाउँदैन भन्ने राजाज्ञा दिए । पृ.१४)

(छ) अनुहारमा सुम्निमाका चञ्चल आँखा आनन्दले चम्किरहेको थियो । (पृ.१४)

(ज) शमीको भ्याम्म परेको बोटको टुप्पामा झिना मसिना हाँगामा रङ्गबिरङ्गका चराहरू उफ्रँदै रमाइलो गर्दै थिए । (पृ.१५)

(झ) त्यसो भए के तिम्रो दृष्टिमा धर्म-अधर्म केही छैन ? (पृ.१७)

(ञ) यो शरीररूपी रथमा जोतिएका इन्द्रियरूपी पाँच संवेग अश्वलाई मनरूपी सारथीले वशमा राख्न सक्नुपर्छ । (पृ.१९)

(ट) तैपनि नित्यको नियमानुसार पतिको गोडा ढोगेर आफ्नो आसनी लिँदै जाने कुरा भने उसले बिर्सिन । (पृ. ४१)

(ठ) तिमीलाई शरीरले भोग गर्दैछ भन्ने के कहिले पनि लागेन स्त्री समागममा ? (पृ. ४५)

(ड) सुम्निमा ! तेरा कोईतरुना साथी छैनन् यो गाउँमा ? (पृ.२७)

उपर्युक्त उदाहरणबाट **सुम्निमा** उपन्यासमा कोशीय इकाइका बिचमा अंश-पूर्ण सम्बन्धका शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसलाई (क), (ख), (ग) .... गर्दै प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा निम्नानुसार अधिकार्थकता शब्दहरूलाई लिइएको छः

(क) जङ्गल-घाँस, रूख, बोट, झाडी, आदि

(ख) पशु-गाई, गोरु, भैँसी, बाघ आदि
सन्तान-छोरा, छोरी, बुहारी, नाती, नातिनी आदि

(ग) फूल-सयपत्री, गोदावरी, मखमली आदि

(घ) किरात-राई, लिम्बु, दनुवार, सुनुवार आदि
वृक्ष-सल्ला, सखुवा, करम, मातली आदि

(ङ) आकाश-जून, तारा, ग्रह आदि

(च) भूमि-ढुङ्गा, माटो, पहाड, पर्वत आदि

(छ) आँखा-नानी, परेला आदि

(ज) रङ्ग-सेतो, कालो, पहेलो आदि
चरा-सुँगा, ढुकुर, भङ्गेरा आदि

(झ) धर्म-हिन्दु, इसाई, इस्लाम, किरात आदि

(ञ) इन्द्रिय-आँखा, नाक, जिब्रो, छाला आदि

(ट) गोडा-खुट्टा, औँला, पाइताला आदि

(ठ) स्त्री-छोरी, बहिनी, आमा आदि

(ड) तरुना-जवान, युवा आदि

३.४.३.५ वर्णनात्मकता

सुम्निमा उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासकार स्वयम् कथावाचकका रूपमा आएका छन् । सांस्कृतिक, ऐतिहासिक तथा प्राचीन सन्दर्भलाई मूल आधार मानेर यस उपन्यासको रचना गरिएको छ । मानवजातिको जातिगत र सांस्कृतिक द्वन्द्वलाई उद्घाटन गरी आर्य र किरात संस्कृतिको युद्ध र समन्वयको उपस्थिति तथा अनेक द्वन्द्वलाई प्रस्तुत गरिएको छ । आत्मिक शान्ति र भौतिक शान्तिको बिचमा युद्धरत दुई जातिको धर्म, संस्कार आदि अन्य जीवनका पक्षमा रहेको द्वन्द्वलाई यस उपन्यासले उद्घाटन गरेको छ । प्राचीन कालको जातीय द्वन्द्व आजपर्यन्त वैशेशिक रूपमा उग्र भइरहेको छ । त्यसैले यो उपन्यास समय सापेक्षित तथा युग सान्दर्भिक देखिन्छ । यसलाई उदाहरणद्वारा प्रस्ट पारिन्छः

स्थान रमणीय थियो, वन जङ्गलका कन्दमूल र फलफूलले भरिएको र नजिकै तल शीतल जलवाहिनी नदी कौशिकी थिइन् । ठाउँकेही उच्चा भएकोले स्वस्थकर पनि थियो । (पृ.३)

उपर्युक्त उदाहरणबाट **सुम्निमा**उपन्यासमा उपन्यासकारले प्रत्यक्षदर्शीको रूपमा वर्णनात्मक ढङ्गले विषयवस्तुको उठान गरेका छन् । वराहक्षेत्रको चतरानामक समथल प्रदेशको सेरोफेरो तथा

त्यहाँको प्राकृतिक वर्णन समावेश भएको छ । कौशिकी नदीको किनारमा अवस्थित त्यो ठाउँ हरियाली र शान्त वातावरण तथा विभिन्न कन्दमूल र फलफूलले भरिभराउ थियो । स्वच्छ पर्यावरण र विशुद्ध हावापानी त्यस ठाउँको विशेषता थियो ।

चतरा आश्रममा आएर बालक सोमदत्तको अरण्य जीवनको व्रत प्रारम्भ भयो । सानै उमेरमा उसलाई पितामाताहरूले दृढ आदेश, कठोर नियम बन्धन र मुक्त प्रशंसाद्वारा सुगम जीवनबाट विरत गराइदिएका थिए । त्यस कारण ग्रामीण बालकहरूका साथ कौतुकक्रीडा गर्ने समयमा सोमदत्त विद्याभ्यासमा लाग्दथ्यो । (पृ.४)

यस उदाहरणमा उपन्यासकारले सोमदत्तको जीवनवृत्तका बारेमा वर्णन गरेका छन् । सानै उमेरदेखि ब्राह्मणोचित मूल्य मान्यतालाई दृढ संकल्पकासाथ अङ्गीकार गरेको छ । कठोर नियम-बन्धनमा बाँधिनु नै ब्राह्मणको जीवन सार्थक हुनु हो । ग्रामीण बालसखाहरू खेलकुद(रमाइलो गरिरहँदा) सोमदत्त एकान्त वासमा कठोर विद्याभ्यासमा लीन हुन्थ्यो । बालक सोमदत्तको कठोर नियम-बन्धनको अवस्थालाई यसमा वर्णन गरिएको छ ।

शमीको शीतल छायामुनि एउटा अपरिचित बालकलाई त्यस्तो अप्ठ्यारोसँग निद्रामग्न अवस्थामा देखेर बालिका चकित भएर उभिरही । उसको जटामय शिखा, विभूतवेष्टित शरीर, त्रिपुण्डशोभित ललाट तथा कटिमा कौपीन र लँगौटी पहिरिएको देखेर ऊ झन् कौतुकताले विस्मित भई । (पृ.६)

उपर्युक्त उदाहरणबाट प्रकृतिको वर्णनसँगै सोमदत्त र सुम्निमाको पहिलो भेटको प्रसङ्ग आएको छ । सोमदत्तको शरीर प्राचीन ऋषिमुनि जस्तो देखिन्छ । ब्राम्हण कुलको पहिरन र भेषभूषाले सजिएको छ सोमदत्तको शरीर र प्रकृतिवादी सुम्निमा सोमदत्तको पहिरन देखेर आश्चर्यचकित भएकी छे । यस उदाहरणबाट भिन्न जातिको भेषभूषा र लवाइखुवाइलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

म तिम्रा कुनै कुरा पनि बुझ्दिनँ, सोमदत्त ! तर मलाई लाग्छ, मान्छे भएर द्यौता हुन खोज्नु असल हैन । मान्छेको धर्म हैन त्यो । द्यौता भएर बस्न खोज्दा मान्छे नै हुँदैन । (पृ.७)

यहाँ सुम्निमाद्वारा किराती संस्कारको मनोविज्ञान र मूल्य मान्यतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । देहवादी/शरीरवादी सुम्निमा शरीर नै मुख्य र मान्छे हुनु नै असल हो भनी तर्क गर्दछे । मान्छेको धर्म मान्छे नै हो, मान्छे द्यौता हुन खोज्नु मूर्खता हो । आर्यवंशी सोमदत्तको ब्राह्मणोचित विचार, तर्क सुम्निमाले बुझिरहेकी छैन । यस उदाहरणबाट दुई विपरीत जातिको आस्था, विश्वास, मूल्यमान्यतालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

मन्त्रोच्चारणद्वारा विधिपूर्वक पत्नीको आलिङ्गन गरेर सोमदत्तले अर्को मन्त्रको जप गऱ्यो,- 'विजिहिथां द्यावा पृश्वी ...... ।' पुलोमाको मुखमा मुख जोडेर उसले 'विष्णुर्योनि कल्पयतु' को मन्त्र पढ्न लाग्यो । (पृ.३९)

माथिका उदाहरणबाट **सुम्निमा** उपन्यासमा सोमदत्त र पुलोमाको विवाह ब्राम्हण संस्कारहरूद्वारा सु-सम्पन्न भएको छ । ब्राह्मण समुदायमा वा मूल्य मान्यताअनुसार शरीर समागमको लागि पनि विभिन्न विधिविधानहरू रहेको वर्णन गरिएको छ । पुत्रोष्ठि प्राप्तिका लागि विभिन्न मन्त्रोच्चारण गर्दै सोमदत्तले पुलोमासँग सम्भोग गरेको प्रसङ्ग प्रस्तुत भएको छ । तथापि सोमदत्तलाई पुत्र प्राप्ति हुन सकेको छैन । यसबाट शारीरिक सम्पर्कमा अनेकानेक विधि र मन्त्र आवश्यक छैन भन्ने देखाउन खोजिएको छ ।

चारैतिरबाट वनस्पतिहरूले सुरक्षित यो सुरम्य खाडल, मलाई माताको गर्भको स्मरण गराउँछ र यहाँको यो सरोवरको जल त्यो जीवनरस सदृश लाग्छ जसबाट गर्भमा शिशु पोषण प्राप्त गर्छ । (पृ.५०)

उपर्युक्त उदाहरणमा प्रकृतिलाई मानवीकरण गरी वर्णन गरिएको छ । **सुम्निमा** उपन्यासमा मनुवादहको प्रतीकात्मक परिवेश उठान गरिएको छ जहाँ सुम्निमाले सोमदत्तलाई नुहाइदिएकी छे र विभिन्न औषधिमूलो खुवाई भिल्लको रूपमा सिङ्गारिदिएकी छे । सोमदत्तलाई पनि त्यो मनुवादह हेर्दै रोमाञ्चित र अलौकिक लागेको प्रसङ्ग यहाँ प्रस्तुत भएको छ । माताको गर्भमा जसरी भ्रूण आनन्दित र सुरक्षित हुन्छ सोमदत्तलाई पनि त्यही अनुभव भइरहेको छ । यही मनुवादहको श्रद्धा र यात्राबाटै सोमदत्तलाई पुत्र प्राप्ति भएको छ ।

३.४.३.६ अलङ्कार

अलङ्कारको अर्थ गहना वा आभूषण हो । यसको मुख्य काम काव्यको सौन्दर्य, अर्थको रमणीयता र उक्तिको वैचित्र्य बढाउनु हो । जसरी सुन चाँदीले शरीरको शोभा बढाउँछ त्यसै गरी भाषाको गहनाका रूपमा रहेको अलङ्कारले काव्यको सौन्दर्य बढाउँछ ।

सुम्निमाउपन्यासले विशेष गरी भारतवर्ष कालदेखि वा प्राचीन रूपमा स्थापित दुई सांस्कृतिक ध्रुव आर्य र किरातबिचको तर्कवितर्क तथा विवादित वा द्वन्द्वलाई औपन्यासिक रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । प्राचीन अवस्था, प्रकृति र भूगोल, जातिको सुन्दर वर्णन गरिएको हुँदा यसमा अलङ्कारको विशेष प्रयोग भएको छ । यसका केही उदाहरणहरू छन्:

हिमालयका पर्वतहरूका कुना-काप्चाभित्र नागबेली बनाउँदै <u>कौशिकी नदी</u> पहाडहरूको काखको बन्धनबाट फुकेर एउटी <u>वयप्राप्त रमणी</u>आफ्नो उन्मुक्ततामा मातृगृह <u>त्यागी</u> उम्के <u>जस्ती</u> बराहक्षेत्रको चतरानामक समथल प्रदेशमा आफ्नो सम्पूर्ण प्रवेग र शक्तिका साथ हठात् सहस्र कण्ठले चीत्कार गर्दै निस्किन्छिन् । (पृ.१)

उपर्युक्त उदाहरणबाट **सुम्निमा** उपन्यासमा अलङ्कार प्रयोग भएको देखिन्छ । जस्तैः

कौशिकी नदी-उपमेय

वयप्राप्त रमणी-उपमान

त्याग-धर्म

जस्तै-वाचक शब्द

अतीतको यति धमिलो गर्भबाट आएको कि वर्तमानमा हाम्रो कानमा यो पुराण जस्तोध्वनित हुन्छ । (पृ.१)

अतीत-उपमेय

धमिलो-उपमान

ध्वनि-धर्म

जस्तै-वाचक शब्द

तबसम्म सूर्यका प्रथम किरणहरूले सुनको जलपजस्तो पातलो छायाले वनका टुप्पाटुप्पालाई छुन लागेका हुन्थे । अनि ऊ कुशासनमा खडा भएर सूर्यमन्त्रको पाठ गर्दै रविवन्दना गर्थ्यो ।(पृ.५)

सूर्यको किरण-उपमेय

सूनको जलप-उपमान

छुनु-धर्म

जस्तो-वाचक शब्द

यसमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । दुई वस्तु वा व्यक्ति, उपमा र उपमान सादृश्य वा तुल्यता नै उपमा अलङ्कार हो ।

प्रातः कालीन पक्षीहरूको सुरिलो बोली, त्यो प्रगाढ शान्तिलाई सियोको टुप्पाले घोचे जस्तो लाग्थ्यो । (पृ.५)

सुरिलो बोली-उपमेय

सियोको टुप्पा-उपमान

घोच्नु-धर्म

जस्तो-वाचक शब्द

अन्धकारबाट एउटा कालो मूर्ति प्रकट भएझैँ भिल्लयुवक नजिकै आयो ।(पृ.१२)

अन्धकार-उपमेय

कालो मूर्ति-उपमान

भए-धर्म

झैँ-वाचक शब्द

सुकेको परालको मुठोजस्तो पिङ्गल जटाजूट उसको टाउकोमा खडा थियो र उसका रसरिक्त जोर्नीका हाडशुष्क काठजस्तै खटखट शब्द गर्थे । (पृ.३१)

जोर्नीको हाड-उपमेय

शुष्क काठ-उपमान

खटखट-धर्म

जस्तै-वाचक शब्द

के पंक्षीद्वारा मङ्गल प्रभाती गएर जगाएको सूर्योदयजस्तो सुन्दर रूप छ त्यसको ?(पृ.७२)

मङ्गल प्रभाती-उपमेय

सूर्योदय-उपमान

रूप-धर्म

जस्तो-वाचक शब्द

३.४.३.७ सङ्केत

सङ्केतको अर्थ कुनै पनि कुरालाई देखाउनु वा औँल्याउनु भन्ने हुन्छ । **सुम्निमा**उपन्यासमा प्राचीन परिवेशलाई चित्रण गरी जातीय सांस्कृतिक द्वन्द्व र समन्वयका धारणालाई उद्घाटन गरिएको छ । संस्कृति र इतिहासको सन्दर्भलाई उठान गरी समन्वयात्मक रूपमा मात्र समाजलाईविकास गर्न सकिन्छ भन्ने सन्देश नै यस उपन्यासको निष्कर्ष हो । आर्य र किरात (सोमदत्त र सुम्निमा) बिचको वैचारिक द्वन्द्व देहवादी र आत्मावादीको युद्ध हो । किराती संस्कारलाई देहवादी तथा आर्य संस्कारलाई आत्मावादीको संज्ञा दिइएको छ ।

सुम्निमा उपन्यासमा उपन्यासकारले देह र आत्माको समन्वयबिना मानवीय जीवन तथा उन्नत समाजको निर्माण नहुने तर्क राख्दछन् । आर्यहरूले अध्यात्मज्ञानद्वारा प्राप्त आत्माको अवस्थालाई जीवनको मूल रूप मान्नु तथा किरातहरूले शरीर पक्षलाई जीवनको मूल रूप मान्नु नै वैचारिक भिन्नताको कडी हो । यस उपन्यासमा किरातहरूले व्यवहारवादको यथार्थ तर्क तथा आर्यहरूले आत्माको चैतन्य रूपलाई जीवनको आदर्शको पक्षमा वकालत गरेका छन् । आदर्श र यथार्थलाई सिङ्गो मानव जीवनको शक्ति र सीमा मानिएको छ । यसको परिणामस्वरूप आर्य संस्कृति तथा जातिका प्रतिनिधि सोमदत्तको छोरा र किरात संस्कृति तथा जातिका प्रतिनिधि सुम्निमाकी छोरीलाई विवाह गराइदिएर उपन्यासको अन्त्य गरिएको छ । आर्य र किरातबिचको दर्शन र मूल्य-मान्यता एक अर्काबिना अधुरो रहेको र समन्वयपछि मात्र मानव जीवन र समाजले सार्थकता प्राप्त हुने दर्शनलाई **सुम्निमा**उपन्यासले तार्किक दृष्टिले अघि सारेको छ । यसलाई तलका उदाहरणबाट प्रस्ट पार्न सकिन्छ:

धेरै-धेरै पहिलेको कथा हो यो, अतीतको यति धमिलो गर्भबाट आएको कि वर्तमानमा हाम्रो कानमा यो पुराणजस्तो ध्वनित हुन्छ । प्राचीन वृत्तान्तहरूलाई आजकालका हामी वैयक्तिक अनुभवद्वारा ग्रहण गर्न सक्दैनौँ ती हाम्रा जीवनका जीवित अनुभूति हुन सक्दैनन् । (पृ.६८)

सुम्निमाउपन्यास सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक धरातलमा उभिएर लेखिएको यथार्थवादी उपन्यास हो । उपन्यासकारले अतीतको धमिलो गर्भबाट विषयवस्तुको उठान गरेका छन् । यस प्रसङ्गमा प्राचीन वृत्तान्तको प्रतीकात्मक सङ्केत स्पष्ट रूपमा आएको छ । माथिका

उदाहरणमा किराती समुदायकी इष्टदेवी सुम्निमा र आर्यवंशी सूर्यदत्तको छोरा सोमदत्तको प्रेम तथा सांस्कृतिक द्वन्द्वलाई 'धेरै-धेरै पहिलेको कथा हो यो' भनी साङ्केतिक अवधारणा प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

उपन्यासको शीर्षक **सुम्निमा** किरात समुदायको तथा पुरुष पात्र सोमदत्त नै आर्य समुदायको साङ्केतिक पात्र हुन् । आत्मा र शरीरका प्रतिनिधिमूलक यी पात्रहरूले भिन्न जाति, संस्कार तथा सभ्यताको सङ्केतमय सन्दर्भ स्थापित गरेका छन् । निम्नलिखित केही उदाहरणबाट यसलाई प्रस्ट पार्न सकिन्छ:

(क) *दश हजार वर्ष बाँच्ने ऋषि वैज्ञानिक सत्य होइन, न चित्रकारले कागतमा रँगेको रातो सूर्य नै वैज्ञानिक सत्य हो । ती प्रतीक हुन् । अनुभवभन्दा बाहिर पाउन सक्ने चाख प्रतीकात्मक हुन्छ, सङ्केतजनित । (पृ.१)*

(ख) *हिमालयका पर्वतहरूका कुना-काप्चाभित्र नागबेली बनाउँदै कौशिकी नदी पहाडहरूको काखको बन्धनबाट फुत्केर एउटी वयप्राप्त रमणी आफ्नो उन्मुक्ततामा मातृगृह त्यागी उम्केजस्ती बराहक्षेत्रको चतरानामक समथल प्रदेशमा आफ्नो सम्पूर्ण प्रवेग र शक्तिका साथ हठात् सहस्र कण्ठले चीत्कार गर्दै निस्किन्छिन् । (पृ.१)*

(ग) *गार्हस्थ जीवनलाई छाडेर उनीहरू आफ्नो एउटा पुत्रका साथ अरण्यवासका लागि यहाँ पुगेका थिए । वानप्रस्थमा प्रवेश गरेर कालयापन गर्दा आफ्नो पुत्रलाई पनि ब्राह्मणोचित सद्धर्म र उच्च जीवनको शिक्षा दिन सुलभ हुन्छ । (पृ.३)*

(घ) *उत्तर दिशातर्फ प्रस्थान गरेको त्यो ब्राह्मण परिवारलाई ग्रामवासीले धेरैबेरसम्म हेरिरहे । बटुक सोमदत्त लट्ठी टेकेर, पुस्तकको सानो पोको सम्हाल्दै आफ्नो सानो डेगले छिट्छिटो हिँडिरहेको थियो –अगाडि-अगाडि । (पृ. ४)*

(ङ) *बिहानको अधिकांश भाग देव र पितृको उपासनामा बिताएर देवप्रसादको रूपमा पञ्चामृतको आचमनद्वारा मुख शुद्ध गरी सोमदत्त एउटा पात्रभरि धारोष्ण दूध पिउँथ्यो । त्यसपछि स्वाध्यायको नियम थियो–कौमुदी पाठ । पिता शिक्षक हुन्थे र पुत्र हुन्थ्यो सतीर्थी शिष्य । (पृ.५)*

(च) *बालिकाले निश्छल उत्तर दिई,-'म किराती छोरी हुँ- सुम्निमा । तिमी को हौ नि ए दुब्ला केटा ?'*
सोमदत्तले भन्यो,- 'म आर्यवंशी ब्राह्मण सूर्यदत्तको छोरा सोमदत्त हुँ ।' (पृ.६)

(छ) *हामी ब्राह्मण हौं, तपको बलबाट देवत्व प्राप्त गर्न सक्दछौं । हाम्रो यज्ञ, धर्म-कर्म, नियम-साधना यो सबै मानवताबाट मुक्ति पाउने प्रयास हो, बुझ्यौ?(पृ.७)*

(ज) *तिनीहरू प्रायः सर्वाङ्गनग्न थिए । भिल्लहरूको चिल्लो कालो शरीर र किरातीहरूको पहेँलो शरीर, भिल्लहरूको लामो कपालमा मयूरपङ्ख मुकुट शोभित थिए, छाती र कम्मरमा कौडीका झुप्पाहरू । किरातीहरूले चाहिँ त्यति शृङ्गारको परिधान पनि पहिरिएका थिएनन् । (पृ.९)*

(झ) *तर त्यहाँ सुँगुरको हिंसा नगर्नू । त्यो ठाउँ आजदेखि बराहक्षेत्र कहलाइनेछ र हाम्रा पुराणमा वर्णित बराहावतारको द्योतक त्यो स्थल हुनेछ । (पृ.११)*

(ञ) *युद्धमा हामी धेरैपटक परास्त भइसकेका छौँ । त्यसो हुँदा हाम्रो जाति मासिँदै-पातलिँदै गएको छ । हालैको अन्तिम र ठूलो युद्धलाई पनि बिर्सन हुन्न । (पृ.१२)*

(ट) *उनीहरूले एउटा गाई काटेर भोज खाए, र खुब जाँड पिएर लट्ठ भए । सुम्निमा र उसकी आमा अतिथिहरूको सेवामा व्यस्त थिए । (पृ.१३)*

(ठ) *उनीहरूकै नजिक वृक्षको छायामुनि पेट भरेर विश्राम गर्दै उग्राइरहेकी गाईले एकपल्ट 'बाँ....' गरी सोमदत्तले स्नेहको स्वरमा भन्यो-'कपिला माता !' (पृ.१७)*

(ड) *'आत्मा हिमाल जस्तो अटल छ, सदा स्थायी ।'*
'शरीर फूलजस्तो राम्रो छ, एकछिन बास छरेर झर्ने ।'
'आत्माको आनन्द टुङ्गिन्छ ।'
'त्यसैले अनन्त आनन्दको प्राप्ति जीवनको लक्ष्य हो ।'
'त्यसैले सकिने आनन्दलाई भोगिहाल्नु पर्छ ।' (पृ. २४)

(ढ) *आमाले भनी,-'तेरो यो उमेरमा वन-जङ्गल त्यसै एक्लै एक्लै चाहार्दा वायुदेउ लाग्छ भनेर तँलाई भन्दै थिएँ म । झन् कोशीको किनारतिर त एक्लै जानै हुन्न तरुनीले ।(पृ. २७)*

उपर्युक्त उदाहरणबाट **सुम्निमा**उपन्यासमा विभिन्न सङ्केतहरू पाउन सकिन्छ । यो उपन्यास मिथकीय शैलीमा लेखिएको छ । उदाहरण (क) मा यस उपन्यासले प्राचीनतम आद्यबिम्बलाई सङ्केत गरेकोछ । युगौँको विभिन्न कालखण्डमा सत्य र असत्यको द्वन्द्व चलिरहेको छ । हिजोको सत्य आज असत्य भएको छ भने हिजोको असत्य आज सत्य साबित भएको छ जसलाई प्रत्यक्ष अनुभव भन्दा प्रतीक र सङ्केतका रूपमा मात्र व्याख्या गर्न सकिन्छ । उदाहरण (ख) मा प्राचीन तीर्थस्थल बराहक्षेत्र, किराती भूगोल, कौशिकी नदी तथा तत्कालीन पर्यावरणको चित्रण गरिएको पाइन्छ । उदाहरण (ग), (घ) र (ङ) मा ब्राह्मण समुदायको जीवनदर्शन र धार्मिक आचरणको सङ्केत गरिएको छ । यहाँ आर्य समाजको आश्रम व्यवस्था (ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ र संन्यास) को वर्णन गरिएको छ भने सानै उमेरदेखि कठोर जीवनयापनको चर्चा गरिएको छ । प्रत्येक उषाकालीन समयमा देव र पितृको उपसना गर्नु, पञ्चामृतको सेवन गर्नु, कौमुदी पाठको अध्ययन गर्नुका साथै गुरुशिष्य परम्पराको अनुसरण गर्नु आदि प्रसङ्ग आएको छ ।

उदाहरण (च) मा आएको प्रसङ्गले किरात र आर्यको वंशानुगत चेतनालाई सङ्केत गरेको छ । सुम्निमा आमाद्वारा परिचित भएकी छिन् भने सोमदत्त पिताद्वारा परिचित भएको छ । यसले दुई भिन्न जातिको मनोविज्ञानलाई पनि प्रस्तुत गरेकोछ । उदाहरण (छ) मा मानवबाट मुक्ति प्राप्त गरी तपको बलले देवत्व प्राप्त गर्ने अध्यात्मचेतको प्रसङ्ग छ ।

उदाहरण (ज), (झ), (ञ) र (ट) मा आएको प्रसङ्गले किरात र भिल्लको भूगोल, भेषभूषा, रहनसहन, खानपानको सङ्केत पाइन्छ । किरातीहरूको प्रमुख बिजुवा युद्ध विरोधी हुनु, पुराणमा वर्णित बराहावतारको क्षेत्रमा सुँगुरलाई हिंसा नगर्नु, किरातीहरू जाँडले लट्ठ पर्नु आदि जस्ता प्रसङ्ग पनि यहाँ प्रस्तुत भएको छ ।

उदाहरण (ठ) मा आर्य समुदायले गाईलाई माताको दर्जा दिनु र सम्मान गर्नु उल्लेख छ । उदाहरण (ड) मा आत्मा र शरीरको विषयमा तर्क वितर्क गरिएको छ । सोमदत्त आत्माको पक्षमा रही यो सदा स्थायी हुने तर्क गर्दछ भने सुम्निमा शरीर फूल जस्तो राम्रो तर छिनभरमै झरेर मर्ने हुनाले यसको जति सक्यो भोग गर्ने तर्कगर्दछे । उदाहरण (ढ) मा किराती मनोविज्ञान, तन्त्रमन्त्र र झारफुकको सङ्केत पाइन्छ ।

३.४.३.८ सन्देशात्मकता

कुनै पनि कृति, काव्य वा रचना पाठकलाई सन्देश दिनकालागि रचिएकोहुन्छ । कुनै पनि असल कुराको उपदेश नै सन्देश हो । **सुम्निमा** उपन्यास मिथकीय शैलीमा लेखिएको चर्चित उपन्यास हो । आदिमकालदेखि नै मानिस भिन्न समाज, संस्कृति, भूगोल-वातावरण, भाषा-धर्म, रहनसहनमा हुर्किएको हुन्छ । समाज, संस्कृति तथा वातावरणानुसार उसको सामाजिकीकरण हुन्छ । जुनसुकै परिवेश र अवस्थामा पनि मानिसले मानिसलाई सम्मान र प्रेम गर्नुपर्छ । विश्वबन्धुत्व र मानवीयता नै मानव जीवनको सार हो भन्ने मूल सन्देश यस उपन्यासले बोकेको छ । दुई भिन्न जाति र संस्कारमा हुर्किएका सोमदत्त र सुम्निमाको अमर प्रेम दाम्पत्य जीवनमा नपुगे पनि सोमदत्तको छोरा र सुम्निमाकी छोरीको प्रेम विवाहले यही कुरालाई पुष्टि गरेको छ । वर्तमान विश्वमा देखिएको सामाजिक स्खलन, मानवीय विचलन र व्यक्तिवादी सोचलाई उपन्यासकारले **सुम्निमा** उपन्यासको माध्यमद्वारा समन्वय र एकताको आह्वान गरेका छन् ।

तलका उदाहरणबाट यसलाई प्रष्ट पार्न सकिन्छः

(क) *एकाबिहानै ब्राह्ममुहूर्तमा चराचरजगत् निद्रामग्न नै भएको बेला बालक सोमदत्त पितासँगसँगै शय्या त्याग गर्थ्यो र एउटा जलपात्र, शुचिवस्त्र तथा कुशासन लिँदै कोशीतटमा पुग्थ्यो ।(पृ. ४)*

(ख) *सोमदत्तले उत्तर दियो,-'पुत्र पिताबाट जीवनदान गर्छ, तसर्थ त्यो उदात्त दानमय सम्बन्धको विस्मृतिको पाप हामीबाट कदापि हुन सक्दैन । यो कृतज्ञता ज्ञापन हो, बालिके!' (पृ.६)*

(ग) *बिजुवाको अर्ती थियो शान्तिको पक्षमा । उसको भनाइ थियो, -'युद्धमा हामी धेरै पटक परास्त भइसकेका छौँ ।' (पृ.१२)*

(घ) *भिल्ल युवक ! तिमी रिसको तातो झोक झिकिरहेका छौ । बाँचेका मानिसलाई पो न्याय-अन्यायको खोजी हुन्छ । (पृ.१२)*

(ङ) *मानिसभित्र त मनुवा पो बस्छ, बाले भनेको । द्यौताहरू त आफ्ना-आफ्ना ठाउँमा बस्छन् । (पृ.१५)*

(च) *अहिंसा परमो धर्म र धर्म सर्वोपरि छ, मानवोपरि पनि । (पृ.१५)*

(छ) *प्रकृतिको बनोटलाई भत्काउन खोज्नु आफ्नै बिगार गर्नु हो । (पृ.१७)*

(ज) *अहँ, मलाई त सिँगारेको जस्तो लाग्छ, त्यसैले त लाज लाग्छ नि । (पृ.१८)*

(झ) *सोमदत्तले भन्यो,-'शान्ति सत्यको स्वर हो ।' (पृ. २०)*

(ञ) *कन्याले मधुरो स्वरमा समर्थन गरी,-'भेददृष्टि अज्ञान दृष्टि हो ।' (पृ.३४)*

(ट) *अगाडि आऊ न । त्यो ठूलो ढुङ्गामा बसेर यसको शोभा हेर,-'यही हो मनुवादह ।'(* पृ.५०)

सुम्निमाउपन्यासले विभिन्न उपदेशहरू दिएको माथिका उदाहरणबाट प्रस्ट हुन्छ । उदाहरण (क) र (ख) मा आर्य समुदायको दैनिक कठोर साधना र परिश्रमको उल्लेख गरिएको छ । बालक सोमदत्त पितासँगसँगै उठेर कोशीटतमा पुग्थ्यो । उसमा ब्राह्मणोचित गुण स्पष्ट थियो । त्यसैगरी आर्य समाज पिताद्वारा परिचित तथा निर्दिष्ट हुन्छ । पिता नै जीवनको श्रेष्ठ दाता हुन् भन्ने संस्कार यो समुदायमा पाइन्छ । तर यसको भिन्न मान्यता राख्ने सुम्निमा हो । तर उपन्यासको अन्त्यमा यी दुई भिन्न विचारको मिलन हुनु नै यो उपन्यासको मूल सन्देश हो ।

उदाहरण (ग) र (घ) मा किरात र भिल्लको माध्यमबाट केही सन्देश दिन खोजिएकोछ । सुम्निमाको बुवा बिजुवा युद्धको विरोधी छ । ऊ शान्तिको पक्षमा छ । युद्धले हैन शान्तिले संसार जित्न सकिन्छ भन्ने मान्यता उनमा छ । यसको अर्थ किरातीहरू शान्तिप्रिय र सबैलाई माया गर्ने जाति हुन् भन्ने सन्देश दिइएको छ । त्यस्तै उदाहरण (ङ) मा किराती समुदायमा अदृश्य शक्तिलाई भन्दा दृश्य शक्तिलाई सम्मान गर्दछन् भन्ने सन्देश दिइएको छ । त्यस्तै उदाहरण (च) मा हिंसा गर्नु पाप हो अहिंसानै संसारको सबैभन्दा ठूलो धर्म हो भनिएको छ । उदाहरण (छ) र (ज) मा प्रकृतिपूजक किरातीहरू प्रकृतिलाई नै द्यौता मान्दछन भने अप्राकृतिक कृत्रिम हो भनी सिँगारिनु लाज मान्दछन् । (झ) मा शान्ति नै सत्य हो तथा शान्तिले नै जीवन सार्थक बनाउँछ भन्ने प्रसङ्ग आएको छ । (ञ) मा अज्ञानी र मूर्खले मात्र विभेद गर्दछ । मानव ज्ञानी भएकाले कसैलाई विभेदगर्नु हुन्न भन्ने सन्देश दिइएको छ । उदाहरण (ट) मा शरीरवादी किरातीहरू मानवलाई नै द्यौताको संज्ञा दिन्छन् । प्रतीकात्मक रूपमा आएको मनुवादह यसैको द्योतक हो ।

३.४.३.९ उद्देश्यात्मकता

समाज वा पाठकलाई दिने आफ्नो दृष्टिकोण वा धारणालाई उद्देश्य भनिन्छ । उद्देश्यलाई जीवनदर्शन पनि भनिन्छ । विना उद्देश्य कुनै कार्य वा रचना गरिँदैन । मिथकीय शैलीलाई

आधार मानी जाति, संस्कार र मूल्य मान्यताको सन्दर्भमा लेखिएको **सुम्निमा**उपन्यासको मूल उद्देश्य सामाज सुधार र साझा भावना हो । दुई भिन्न जाति र सभ्यताको प्रतिनिधि पात्र सुम्निमा र सोमदत्तको विभिन्न(आत्मा र देह, मानिस र देवता, आदर्श र यथार्थ आदि) तर्कवितर्क नै यस उपन्यासको मुख्य विषयवस्तु हो । यसमा उपन्यासको अन्त्यमा सोमदत्तको छोरा र सुम्निमाकी छोरीको प्रेम विवाहगराएर समन्वयवादी दृष्टिकोण व्यक्त भएको छ । उपन्यासमा सुम्निमाको चरित्रबाट किराती संस्कार तथा सोमदत्तको चरित्रबाट आर्य संस्कार प्रकट भएको छ । यद्यपि यी दुई चरित्र हाम्रै समाजका सदस्य हुन् यिनीहरूको मिलनबाट नै उन्नत समाजको विकास हुन्छ ।

सुम्निमाउपन्यासको उद्देश्य निम्नलिखित उदाहरणबाट हेर्न सकिन्छः

(क) 'म किराती छोरी हुँ- सुम्निमा । तिमी को हौ नि ए दुब्ला केटा ?'
'म आर्यवंशी ब्राहमण सूर्यदत्तको पुत्रसोमदत्त हुँ ।' (पृ.६)

(ख) उनीहरूले एउटा ठूलो महाभारत धर्मको नाउँमा गरे । के पाए, लासैलासको पर्वतबाहेक ?अहँ, म तिम्रो 'युद्ध गर्नुपर्छ' भन्ने सल्लाह मान्दिनँ । (पृ.१३)

(ग) बुझ्यौ सोमदत्त ! बाले भन्नुभो, धर्मलाई मानिसभन्दा माथि राख्नु हुन्न, धर्मको नाउँमा मान्छेकै नाश हुनु असल कुरो होइन रे ....। (पृ.१४)

(घ) बालुवामाबसेर अर्थहीन बाललहडमा एउटाले आर्काको छातीमा औँलाले छुँदै उनीहरूले रटिरहे, -तिमी मेरो यावा ! तिमी पनि मेरो यावा !! (पृ.८६)

(ङ) आफ्नो पिता र माताको विषाक्त सम्बन्धका बिच हुर्किएको बालकले भरपुर वात्सल्य पाउन सकेन कुनैबाट पनि । दुवैको झगडाको आ-आफ्नो तर्कका पुष्टिका निम्ति चाहिने प्रमाणको रूपमा मात्र प्रयोग हुने गरिन्थ्यो ऊ । (पृ.८६)

(च) सोमदत्तको अवस्था देखेर सुम्निमाले असाध्य दुःख मान्दै भनी, - 'मलाई किन खबर गरेनौँ सोमदत्त ?' (पृ.८८)

(छ) छोरीबाट आफ्नो आँखा जोगाएर उसले आँसु पुछी । तैपनि, उसका आँखाबाट दुई थोपा आँसु भूइँमा खस्यो । (पृ.८९)

(ज) बाहिर आएर सुम्निमा थचक्क पिँढीमा बसी र छोरीलाई अह्राई– 'जा, छोरी ! गाउँबाट मान्छेहरू बोलाएर ल्याँ ।' (पृ.८९)

(झ) यदि उसको जाति परम्परालाई बुझ्यौ र उसले हिँडिरहेको बाटोलाई पनि देख्यौ भने मेरी छोरीलाई तिमी राम्ररी बुझ्न सक्नेछौ । छोरीले पनि तिम्रो कुरा बुझेर आफ्नो बाटोमा केही छाड्न तयार हुनुपर्छ । (पृ.९४)

उपर्युक्त उदाहरण (क) मा सुम्निमा र सोमदत्तको पहिलो भेटमा परिचय आदानप्रदान भएको । यहाँ सुम्निमा आमाद्वारा परिचित हुन्छे भने सोमदत्त पिताद्वारा परिचित हुन्छ । यी दुई पात्र आ-आफ्नो तर्कमा अडिग रहन्छन् तर उपन्यासकारको उद्देश्य भनेको मातापिता र दुवैलाई उत्तिकै सम्मान गर्नुपर्छ तथा विभेद गर्नु हुँदैन भन्ने हो । उदाहरण (ख) मा किरातीहरू युद्धको

निषेध गर्दछन् भन्ने हो । युद्धले संसार ध्वस्त हुन्छ प्रेमले संसार जित्न सकिन्छ । त्यस्तै (ग) मा धर्म मान्छेले बनाएको हुँदा मानिसभन्दा माथि राख्न हुन्न भन्ने सन्देश छ । धर्म आफ्नो ठाउँमा छ मान्छे आफ्नो ठाउँमा छ दुवैलाई मान्नुपर्छ ।

उदाहरण (घ) मा निष्कपट र स्वच्छन्द बालप्रेमको प्रसङ्ग छ । सुम्निमाकी छोरी र सोमदत्तको छोराको यो प्रेममा कुनै पनि जाति समुदाय र संस्कारको प्रभाव छैन । निश्चल प्रेम हुनुपर्ने सङ्केत छ । उदाहरण (ङ) मा बालकलाई मातापिताले वात्सल्यपूर्ण तरिकाले हुर्काउनु पर्दछ । नत्र ऊ बिग्रिने सम्भावना अधिक हुन्छ । त्यस्तै (च) मा क्षणिक र स्वार्थपूर्ण प्रेम कहिले गर्नु हुँदैन भन्ने सन्देश छ । सुम्निमाले लामो समयसम्म पनि सोमदत्तलाई नभेटेका अवस्थामा एकैचोटि मृत्युशय्यामा भेट्दा सुम्निमालाई धैरै पीडा भएको छ । त्यस्तै (छ) मा सुम्निमाले सोमदत्तलाई ह्रदयदेखि नै प्रेम गर्दथी । सोमदत्तको मृत्युले सुम्निमा अत्यन्त भावविह्वल भएकी छे ।

उदाहरण (ज) मा सोमदत्तको मृत्यु भयो । उसको अन्त्येष्टि गर्नका लागि त्यहाँ कुनै ब्राह्मण समुदाय छैन । यो अवस्थामा किराती समाजले नै उसको अन्त्येष्टि गर्नुपरेको छ । यसले हामी समाज बिना बाँच्न पनि सक्दैनौँ र मर्न पनि सक्दैनौँ भन्ने भाव बोकेको छ । उदाहरण (झ) मा **सुम्निमा** उपन्यासको निष्कर्ष दिइएको छ । यहाँ सुम्निमाले ज्वाइँ (सोमदत्तको छोरा) लाई भनिरहेकी छे । संसारमा पूर्णता कोही र केही छैन । गलत कुरालाई छोडेर सही दिशातर्फ अग्रसर हुनुपर्दछ । एकतामा नै बल छ । अरूको गलतलाई निरुत्साहित गर्नुपर्दछ र आफ्नो गलतलाई तिलाञ्जली दिन सक्नुपर्छ सम्झौताले मात्र उन्नत समाजको विकास तथा भावी सन्तानलाई मार्गदर्शन हुन्छ ।

उपन्यासकारको मुख्य उद्देश्य समन्वयवाद तथा विश्वबन्धुत्व हो । दूरद्रष्टा उपन्यासकार कोइरालाको **सुम्निमा**उपन्यास वर्तमान अवस्थामा पनि उत्तिकै समयसापेक्ष तथा सान्दर्भिक छ । भविष्यमा पनि यसको नितान्त आवश्यक परिरहने छ ।

३.४.३.१० सरणि/ग्राफिक चिह्न

लेख्य भाषामा वाक्यभित्रका वर्ण, पद, पदावली, वाक्यांश र वाक्यबिचको विराम वा अडान तथा विभिन्न अभिव्यक्तिहरूको बोध गराउने निसानलाई चिह्न मानिन्छ । लेख्य भाषामा चिह्नको उचित प्रयोग आवश्यक छ । यसले काव्य वा कृतिलाई सुबोध्य र सरस बनाएको हुन्छ । नेपाली भाषामा विभिन्न चिह्नहरूपाइन्छन् । **सुम्निमा**उपन्यासमा उपन्यासकारले कस्ता-कस्ता चिह्नको प्रयोग गरेका छन् भनी यसअन्तर्गत अध्ययन गरिन्छ ।

(क) **पूर्णविराम** (।)

सरल, मिश्र, संयुक्त र मिलित वाक्यहरू पूरा हुँदा वाक्यका अन्तमा प्रयोग गरिने चिह्नलाई पूर्णविराम चिह्न भनिन्छ । **सुम्निमा**उपन्यासमा विभिन्न खालका वाक्यहरू प्रयोग

भएका छन् । वाक्यहरू पूर्ण नभई वाक्य अर्थपूर्ण नहुने भएकाले अर्थपूर्ण वाक्यका लागि यी चिह्नको प्रयोग भएका छन् । निम्नलिखित केही वाक्यहरूलाई लिईपूर्णविराम (।) देखाइन्छः

सरल वाक्य

(अ) म किराती छोरी हुँ - 'सुम्निमा ।'(पृ.६)

(आ) म आर्यवंशी ब्राह्मण सूर्यदत्तको पुत्र सोमदत्त हुँ । (पृ.६)

(इ) सुम्निमा अझ बढी उत्सुक भई । (पृ.६)

(ई) मान्छेको धर्म हैन त्यो । (पृ.७)

मिश्र

(अ) चौता भएर बस्न खोज्दा मान्छे नै हुँदैन । (पृ.७)

(आ) सजिलोसँग 'आमा' भन्ने साटो 'माता' भनेर तिमीले आमाजस्ती प्यारी मान्छेलाई कति टाढा पारिदियौ । (पृ.७)

(इ) जति माथि जाऊँ भन्यो उति नै माथि पुग्न सक्छ । (पृ.८)

(ई) सोमदत्त रिसाएको देखेर सुम्निमालाई दिक्क लाग्यो । (पृ.८)

संयुक्त वाक्य

(अ) बेलुकीपख निराश भएर त्यही शमीवृक्षमुन्तिर सोमदत्त बस्ने गरेको ठाउँमा सबै फूल छरेर घर फर्की । (पृ.९)

(आ) यो परिवारलाई प्रत्येक साधनद्वारा संरक्षण र सुविधा प्रदान गर्ने हाम्रो परम उद्देश्य हो । (पृ.१०)

(इ) उनले घोषणा गरे कि राजाज्ञा अटल छ । (पृ.११)

मिलित वाक्य

(अ) अत्यन्त तीव्रताका साथ उसलाई स्पष्ट गर्दै थियो कि यौवनको प्रचण्ड उन्मादको दमन गर्नु यथार्थमा अति कठिन तपस्या हो । (पृ.१९)

(आ) प्रकृतिलाई हेला गरेर तिमी भन्छौ, धर्म मौलाउँछ । (पृ.२६)

(इ) तर त्यति मात्र थिएन उसको मनमा, सुम्निमा पनि नजानिँदो किसिमबाट त्यहाँ बस्दै उसँगै आइरहेकी थी । (पृ.३१)

सम्पूर्ण पूर्ण विराम (।) भएका वाक्यहरू उदाहरणमा लिन असम्भव भएकाले केही वाक्यहरू मात्र लिइएको छ । वाक्य पूरा हुँदा पूर्ण विराम (।) को प्रयोग हुन्छ भन्ने प्रस्ट हुन्छ । वाक्य पूरा गर्नका लागि विभिन्न क्रियाहरू हुँ, हुँदैन, पारिदियौँ, सक्छ, लाग्यो, हो आदि प्रयोगमा आई वाक्य पूरा गर्न सहयोग गरेका छन् ।

(ख) अल्प विराम (,)

समान वर्ण, पद, पदावली र वाक्यांशलाई छुट्याउँदा यस चिह्नको प्रयोग गरिन्छ । **सुम्निमा** उपन्यासमा प्रयोग भएका अल्पविराम (,) लाई निम्नानुसार उदाहरणद्वारा प्रस्ट पारिन्छः**पद**

(अ) त्यो प्रान्त अनेक मिसिमका वृक्ष, गुल्म, लता र झ्याङको बाक्लो वन-जङ्गलले यसरी आविष्ट थियो । (पृ.१)

(आ) अनि उच्च कण्ठस्वरले मन्त्रोच्चारण गर्दै चामल, घिउ, जौ र तिल मिसाएको चरुको हवन गर्थे । (पृ.५)

(इ) सुम्निमा साह्रै उत्ताउली, चटपटे र निश्चल केटी थी । (पृ.७)

(ई) तिमी, हेर, कति कुरा जान्दछौ, कति सिपालु छौ । (पृ.८)

(उ) इन्द्रियका अनियन्त्रित पाँच अश्व छन् असंयमी, असंस्कृत, दुर्दान्त, पाशविक । (पृ.२३)

(ऊ) वेद, उपनिषत्, वेदान्त, दर्शन आदिको कठोर अध्ययनतर्फ सोमदत्त निर्लिप्त भयो । (पृ.१८)

(ऋ) उसले स्नेहको मुलायम हातले आफ्नो शरीरलाई सुमसुम्याई- तिघ्रा, कम्मर, पेट र स्तन । (पृ.७९)

उपर्युक्त उदाहरणबाट **सुम्निमा** उपन्यासमा अल्पविराम (,) चिह्नको प्रयोग गरी पदहरू छुट्याइएको प्रस्ट हुन्छ । माथि उल्लिखित उदाहरणमा प्रयोग भएका वृक्ष, गुल्म, लता, झ्याङ, चामल, घिउ, जौ, उत्ताउली, चपपटे, वेद, वेदान्त, दर्शन, तिघ्रा, कम्मर, पेट आदि शब्दहरू अल्पविरामद्वारा छुट्याइएका पदहरू हुन् ।

पदावली

(अ) उसको जटामय शिखा, विभूतवेष्टित शरीर, त्रिपुण्डशोभित ललाट, कटिमा कौपीन र लँगौटी पहिरिएको देखेर ऊ झन् कौतुकताले विस्मित भई । (पृ.६)

(आ) द्यौताहरू त आफ्ना-आफ्ना ठाउँमा बस्छन्–कोही पहाडको चुचुरामा, कोही खोलामा, कोही भीरमा, कोही ढुङगामा, कोही वनमा, कोही खेतबारीमा (पृ.१५)

(इ) आमा भन्नुहुन्थ्यो, म औधी राम्रो छु रे, मेरो जीउ भरिलो छ रे, पेट सुलुक्क पऱ्या, स्तन पनि ठिक्क ठाउँमा छन् रे ... होइन त सोमदत्त ? (पृ.१८)

(ई) एउटा कुरा स्मरण गर्नु कि विषयवासना निकृष्ट तत्त्वहो शरीर आनन्द विष हो, अतः घोर तपस्याबाट प्राप्त महासागरभन्दा पनि महान् आत्मोपलब्धिलाई यसको सूक्ष्म बुँदाले विषाक्त बनाइदिन्छ । पृ.१९)

(उ) मनको सारथी तपसाधनाको रासलाई आफ्नो सम्पूर्ण शक्तिका साथ खिँचिरहेको थियो, दाँत पिन्दै, परिश्रमले रातो मुख पार्दै, ललाटमा स्वेदबिन्दु टल्काउँदै । (पृ.२३)

(ऊ) त्यसैले तिमी के भन्छौ भने, एकछिन मात्रै रहने शरीरले भनेका कुरा मान्नु हुन्न, सधैँभरि रहिरहने हामीभित्रको आत्मालाई सफा सुग्घर राख्नुपर्छ । (पृ.२४)

(ऋ) सुम्निमा ! म भन्दैछु, यो तिम्रो शरीर पापरूप हो, विष हो, फोहोर हो । (पृ.२६)

(ए) *आकाश उसको छादन, वायु उसको पहिरन, कन्दमूल उसको स्वल्प भोजन हुन गए । (पृ. २९)*

(ऐ) *सोमदत्तले अतिशय कठोर जीवनयापन गर्न थाल्यो, निराहार भएर, निर्जला भएर, बाजपेयी भए ।' शीतकालमा कैलाशतीर्थको मार्गमा हिमाच्छादित मानसरोवरको जलमा डुबेर, ग्रीष्मका दिनमा हिङ्गलाज तीर्थको मरुभूमिमा पाञ्चाग्नि बालेर । (पृ.३१)*

उपर्युक्त उदाहरणहरूमा **सुम्निमा**उपन्यासमा पदावलीहरूलाई छुट्याउनका लागि अल्पविराम(,) चिह्नको प्रयोग भएको स्पष्ट हुन्छ । उदाहरणमा प्रयोग भएका उसको जटामय शिखा, कोही खोलामा, कोही वनमा, म औधी राम्री छु रे, शरीर आनन्द विष हो, दाँत पिन्दै, परिश्रमले रातो मुख पार्दै, म भन्दैछु, विष हो, आकाश उसको छादन, वायु उसको पहिरन आदि पदावलीहरू हुन् ।

(ग) योजक चिह्न (–)

दुई वा दुईभन्दा बढी पदलाई जोड्दा र शब्द नमेटाई अर्का पङ्क्तिमा लेख्नुपर्दा यस चिह्नको प्रयोग गरिन्छ । **सुम्निमा**उपन्यासमा यसको थुप्रै प्रयोग भएको छ । निम्नलिखित उदाहरणबाट यसलाई प्रस्ट पारिन्छ ।

(अ) *यी कथाहरूमा हामी स्थान-कालोत्तरका केही सङ्केत पाउँछौँ केही प्रतीकात्मक प्राप्ति तिनमा रहेकाले । (पृ.१)*

(आ) *त्यसको पारि माथि आकाशको हाराहारीमा हिमालयका पर्वत-शिखरहरू त्यो आक्रान्तबाट उम्केर आफ्नो टाउको खडा गरिरहेका थिए । (पृ.१)*

(इ) *स्थान रमणीय थियो, वन-जङ्गलका कन्दमूल र फलफूलले भरिएको र नजिकै तल शीतल जलवाहिनी नदी कौशिकी थिइन् । (पृ.३)*

(ई) *पुस्तकको सानो पोको सम्हाल्दै आफ्नो सानो डेगले छिट्छिटो हिँडिरहेको थियो– अगाडि-अगाडि । (पृ.५)*

(उ) *सानै उमेरमा उसलाई पितामाताका दृढ आदेश, कठोर नियम-बन्धन र मुक्त प्रशंसाद्वारा सुगम जीवनबाट विरत गराइदिएका थिए । (पृ. ४)*

(ऊ) *गायत्री जपपछि दीक्षा-मन्त्रोच्चारण गरेर ऊ भगवतीको उपासना गर्थ्यो । (पृ.५)*

(ऋ) *धूममय जिह्वाद्वारा व्यपाकलाई ग्रसित गर्दै माथि-माथि पुगेर आकाशमा व्याप्त हुन्थ्यो । (पृ.५)*

(ए) *हाम्रो यज्ञ, धर्म-कर्म,नियम-साधना, यो सबै मानवताबाट मुक्ति पाउने प्रयास हो । (पृ. ७)*

(ऐ) *आमालाई टाढा-टाढाको को-को नाउ जस्तो पारि दिन्छौ । (पृ.८)*

(ओ) *यहाँका अनार्य जातिबाट कुनै विध्न-बाधा त परेको छैन ? (पृ.९)*

(औ) *नजिकका <u>गाउँ-गाउँमा</u> गएर किरात र भिल्ल जातिका प्रमुख व्यक्तिहरूलाई राजाज्ञा सुनाउँदै यहाँ बोलाएर ल्याओ । (पृ.९)*

(अं) *ती जङ्गलवासीका <u>साना-साना</u> केटाकेटीहरू पनि बूढाहरूको हल्लीखल्लीमा सामेल भएका थिए र <u>आफ्ना-आफ्ना</u> अभिभावकहरूसँग टाँस्सिएर विस्मित भई यताउति हेर्थे । (पृ.९)*

(अः) *प्राङ्गणपरतिर <u>किरात-भिल्लहरूको</u> हुल तपोभूमिका वृक्षको छहारीमुनि एकत्रित थियो । (पृ.१०)*

(अःअ) *<u>वन-मार्गमा</u> उत्तेजित विवाद हुन लाग्यो । (पृ.११)*

(अःआ) *पक्षीहरू रूखका भ्याम्म परेका हाँगाभित्र <u>उफ्री-उफ्री</u> खेल्दै थिए । (पृ.१५)*

(अःइ) *मलाई थाह छैन <u>धर्म-अर्धमका</u> कुरा (पृ.१७)*

(अःई) *विराट मातृत्वका शरीरभित्र रहेको जीवत <u>गर्भ-गह्वर</u> । (पृ.५०)*

(अःउ) *बराबर ऊ तन्द्रामा डुब्न खोज्दैछ–<u>झम्म-झम्म</u> । (पृ.५३)*

(अःऊ) *भिल्ल केटोले कतै टाढा सुसेले जस्तो ध्वनि थियो–<u>सुसुस्-सुसुस्</u> । (पृ.६२)*

(अःऋ) *हिजो राति कुटीभित्र प्रवेश गर्दा यस्तै आभामय लागेको थियो <u>दीप-प्रकाशमा</u> यो कोठा । (पृ.६४)*

(अःए) *उसको मन त्यसै <u>फुरुङ्ङ-फुरुङ्ङ</u> भएर रमाउँथ्यो । उसको मस्तिष्कमा हिजो दिनभरिका घटनाहरू<u>एक-एक</u> गरेर आइरहेका थिए । (पृ.६७)*

(अःऐ) *परमानन्दको ज्वारमाथि ज्वार आइरहेको थियो–<u>पहेँलो-पहेँलो</u> । (पृ.६८)*

(अःओ) *पुरुषलाई कुन्नि कस्तो हुन्छ <u>यौन-अनुभव</u> (पृ.७०)*

(अःऔ) *मरेपछि <u>पाप-पुण्य,दण्ड-पुरस्कार</u> पाइन्छ भन्छन् । (पृ.७१)*

(अःअं) *उनीहरू आपसमा झन्झन् <u>टाढा-टाढा</u> हुँदै गए । (पृ.८२)*

(अःअःअ) *यो मेरो पुत्र, सुम्निमाको<u>मानस-गर्भमा</u> उम्रिएको हो । (पृ.८५)*

(अःअःआ) *कोसीको किनारमा दिनभरि रमाइलो गरेपछि <u>डराई-डराई</u> आश्रमजाने गर्थे । (पृ.९१)*

माथिका उदाहरणबाट **सुम्निमा** उपन्यासमा योजक चिह्नको प्रयोग भएको प्रस्ट हुन्छ । प्रस्तुत उदाहरणहरूमा सुम्निमा उपन्यासमा योजक चिह्न (-) को प्रयोग भएको प्रस्ट छ । प्रस्तुत उदाहरण अनुसार (अ), (आ), (इ), (उ), (ऊ), (ए), (ओ), (अः), (अःआ), (अःइ), (अःउ), (अःए), (अःऔ), (अःअं), र (अःअःअ) द्वित्व शब्दहरूका बिचमा योजक चिह्नको प्रयोग भएको पाइन्छ भने (ई), (ऋ), (औ), (अं), (अःइ), (अःऊ), (अःऋ), (अःऐ), (अःओ), (अःअः) र (अःअःआ) समस्त शब्दहरूका बिचमा योजक चिह्नको प्रयोग भएको छ ।

(घ) उद्धरण चिह्न (‘ ’, “ ”)

अर्काको मौखिक वा लिखित अभिव्यक्तिलाई जस्ताको तस्तै उद्धरण गर्दा दोहोरो उद्धरण चिह्न (“ ”) को प्रयोग हुन्छ भने कुनै वर्ण, पद, पदावली, आदिलाई जोड दिँदा वा स्पष्ट गर्दा

एकोहोरो उद्धरण चिह्नको (' ') को प्रयोग हुन्छ । **सुम्निमा** उपन्यासमा उद्धरण चिह्नको प्रयोग गरिएका निम्नलिखित केही वाक्यहरूलाई उदाहरणस्वरूप प्रस्तुत गरिन्छः

(अ) *पला सदण्ड टेकेर भिक्षा माग्न थाल्यो - 'भवतु भवतु भिक्षा मे देहि ......।' (पृ. ३)*

(आ) *'यो मेरो वंशमा ऋषि जन्मेको छ । यसको समुचित शिक्षादीक्षामा म अभाव रहन दिनेछैनँ ।' (पृ. ४)*

(इ) *सजिलोसँग 'आमा' भन्ने साटो 'माता' भनेर तिमीले आमाजस्ती प्यारी मान्छेलाई कति टाढा पारिदियौ । (पृ. ७)*

(ई) *कता-कता 'डर' लागेजस्तो पनि भयो उसलाई । (पृ. ११)*

(उ) *अहँ, म तिम्रो 'युद्ध गर्नुपर्छ' भन्ने सल्लाह मान्दिनँ । (पृ. १३)*

(ऊ) *'तिमी केही पनि बुझ्दिनौ' भन्न लाग्यो अनि भने सुम्निमा आवेशमा आई । (पृ. १६)*

(ऋ) *'यो धुकधुकी नथामिउन्जेल सुम्निमाले मलाई छाड्ने भइन ।' (पृ. ३१)*

(ए) *'आज मेरो तपस्या सार्थक भयो, म जितेन्द्रिय भएँ ।' (पृ. ३२)*

(ऐ) *"आमाले बोलाउनुभयो मलाई । जाऊँ है ?" "माताको आह्वान मलाई पनि भयो ।" (पृ. ६)*

(ओ) *"तिमी रिसायौ ? मसँग नरिसाऊ सोमदत्त ।" (पृ. ८)*

(औ) *"सुँगुरपाठा चढाउन पनि त रोकियो नि त्यो थानमा ?" (पृ. १३)*

(अं) *"त्यसो भए के तिम्रो दृष्टिमा धर्म-अधर्म केही छैन ?" (पृ. १७)*

(अः) *सोमदत्तले भन्यो,- "नाङ्गो हुँदा पो त लाज लाग्छ ।" (पृ. १८)*

(अःअ) *सुम्निमाले भनी,-"अहँ, यी सबै कुरा नगर आज ।" (पृ. २२)*

(अःआ) *सुम्निमा एकदम वाल्ल परी,- "किन ? मैले के बिराएँ, सोमदत्त ?" (पृ. २४)*

उपर्युक्त उदाहरणमा (अ) देखि (ए) सम्म एकोहोरो उद्धरण चिह्न प्रयोग भएको छ भने (ऐ) देखि (अःआ) सम्म दोहोरो उद्धरण चिह्नको प्रयोग भएको छ ।

(ङ) विस्मयादिबोधक/उद्गार चिह्न (!)

सम्बोधन, शोक, घृणा, हर्ष, विस्मात र आश्चर्य-अचम्म आदि भाव व्यक्त गर्दा यस चिह्नको प्रयोग गरिन्छ । **सुम्निमा** उपन्यासमा प्रयोग भएका विस्मयादिबोधक चिह्नलाई निम्नलिखित उदाहरणबाट देखाउन सकिन्छ ।

(अ) *मलाई सब कुरा थाहा छ ! के थाहा छ र तिमीलाई ? सोमदत्त ! (पृ. ६४)*

(आ) *पुलोमा ! मलाई सबै कुरा थाहा छ ऊ झस्केकी थी । (पृ. ७४)*

(इ) *बिचरा सोमदत्त ! छलिएर ठगिएका छन् मनबाट, कठै ! (पृ. ७५)*

(ई) *कस्तो कुरूप व्यक्ति उसको पति रहेछ ! (पृ. ७७)*

(उ) *"अभिनिर्लज्ज नारी ! असंस्कृता बर्बर स्त्री ! छोप् त्यो आफ्नो बीभत्स नग्नता ।" (पृ. ७८)*

(ऊ) 'प्रेम ! आज यो अनौठो भावना मेरो हृदयमा उम्रेको छ- प्रेम !' (पृ.७९)

(ऋ) अहँ ! म ईश्वरलाई अमान्य गर्दिनँ । (पृ.८१)

(ए) "त्यो तिमीलेलाएको टालो भिज्छ यावा !" (पृ.८६)

(ऐ) उसले भन्यो,- "नाइँ, राख्तिनँ !" (पृ.८९)

(ओ) "मेरी आमा तिम्री पनि त आमा ! होनि, म पनि त तिम्री नै हुँ नि !" (पृ.९१)

(औ) ह्रदयको खाडल उदाङ्ग ! हे ईश्वर ! यो के भएको ? (पृ.५९)

(अं) सोमदत्तले विक्षिप्त जस्तो भएर करायो, -"सुम्निमा....... ! सुम्निमा .... !!" (पृ.५७)

(अः) "जाऊ कपिला ! आज जहाँ मन लाग्छ चर्न जाऊ, स्वच्छन्द भएर ।" (पृ.६०)

उपर्युक्त उदाहरणबाट **सुम्निमा** उपन्यासमा आश्चर्यजनक घटनाहरू रहेको प्रस्ट हुन्छ । जहाँ आश्चर्य हुन्छ त्यहाँ विस्मयादिबोधक (!) चिह्नको प्रयोग भएको छ । यी वाक्यहरू कुनै न कुनै प्रसङ्गमा आश्चर्य बोध गराउने वाक्य हुन् ।

(च) **प्रश्नार्थकता** (?)

प्रश्न वा सवाल, शङ्का र व्यङ्ग्य जनाउने वाक्यका अन्तमा यस चिह्नको प्रयोग हुन्छ । यस चिह्नले प्रश्नार्थक भावका साथै पूर्णविराम चिह्नको समेत काम गर्छ । **सुम्निमा**उपन्यासमा प्रयोग भएका प्रश्नार्थक चिह्नलाई निम्नानुसार देखाइन्छ ।

(अ) "किन मलाई एक्लै छाडेको ? सोमदत्तलाई के भो, हँ बा ? आमा .....?" (पृ.११)

(आ) "के भो मेरी छोरीलाई आज ? किन यसरी रोएकी ? तँलाइ अचेल के भैराछ, हँ छोरी ? को सोमदत्त भनेको ?" (पृ.११)

(इ) "खोइ, भिल्लयुवक ? कता लाग्यो त्यो ?" (पृ.१२)

(ई) के भो त त्यसले ? तिमीले जुन अहिंसालाई त्यति ठूलो भनी भन्यौ खै त त्यो राजाको कथामा मेल खाएको ? (पृ.१६)

(उ) सुम्निमाले सोधी, -"सत्य के हो नि ?" (पृ.२०)

(ऊ) "घोडा वशमा त आए तर सारथी नि ?" (पृ.२१)

(ऋ) "सोमदत्त ! के भो तिमीलाई ? किन यसरी अनुहार बिगारेको ?" (पृ.२३)

(ए) "कहाँ छ पाप ? खोइ त केही देख्दिनँ ।" (पृ.२५)

(ऐ) "के भो सोमदत्तलाई ? वन-जङ्गलको कुनै हिंस्रक जन्तुले त आहत गरेन पुत्रलाई ?" (पृ.२७)

(ओ) "किन यसो गरेकी सुम्निमा? कसले के गऱ्यो तँलाई ?" (पृ.२७)

(औ) "पूज्य पिताले पनि मलाई चिन्नु भएन ?" (पृ.३३)

(अं) "त्यसो भए के धर्मकै निम्ति मात्र छोरो होस् भन्ने चाहन्छौ तिमी ? शरीर सुखका लागि हुँदै होइन त ?" (पृ.४५)

(अः) सोमदत्तले सोध्यो, -"के सुम्निमा ? कस्तो अनुहार ?"
सुम्निमाले भनी,-"केही खाँदैनौ ? भोकायौ होला ?" (पृ.५०)

(अ:अ) "किन ? मलाई किन चाहियो शृङ्गार ? किन मेरो रूपमा परिवर्तन ल्याउने ? किन सुम्निमा ?" (पृ.५४)

(अ:आ) 'के सोमदत्त फर्केर आइसके ? नत्र, मृगचर्म कहाँ गयो त ?' (पृ.६६)

(अ:इ) 'त पाप के हो ? जीवनमा त्यसको कुनै लक्षण छ जो जीवनमा नै प्रकट हुन्छ घाउमा पीप प्रकट भए जस्तो ? (पृ.७१)

उपर्युक्त उदाहरणबाट कसैले कसैलाई प्रश्न सोध्नुपर्दा प्रश्नार्थक चिह्नको प्रयोग भएको छ ।

(छ) **अर्द्धविराम** (;)

वाक्यको आधा अडानमा प्रयोग हुने चिह्नलाई अर्द्धविराम भनिन्छ । 'सुम्निमा' उपन्यासमा अर्द्धविरामको प्रयोग भएका वाक्यहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छः

(अ) गाईको पछिपछि ऊ रमाइलो मान्दै हिँड्थ्यो; र कहिलेकाहीँ थाकेको छ भने त्यहीँको एउटा शमीको विशाल वृक्षमुनि निदाँउथ्यो ।" (पृ.५)

(आ) ऊ तल कोशीको तटतिर दुगुर्दै ओर्ली ; राति सभामा बाले गरेको निर्णय सोमदत्तलाई सुनाउने उसलाई हतार थियो । (पृ.१३)

(इ) उसमा दयाको भाव जाग्रत भयो ; भन्यो, -"अबोधबालिके ! तिमीहरू ठूलो भ्रमजालमा फसेका छौ ।" (पृ.१५)

(ई) "यसको खुट्टा रातो छ ; र आँखा पनि रातो छ ।" (पृ.१६)

(उ) "तिम्रा राजकुमारहरूले शिकार खेल्नु चाँहि साँच्चैको हिंसा हो ; तिम्रा धर्मका पोस्तकहरूले ठीक ठहराएको महाभारतचाँहि साँच्चैको हिंसा हो ।" (पृ.१७)

(ऊ) "नाइँ ; मलाई लाज लाग्छ लुगाले जीउ ढाक्दा ।" (पृ.१८)

(ऋ) "तिम्रा मार्ग सुगम हुनेछन् ; नत्र अहिलेसम्मको तिम्रो प्रयत्न विफल हुनेछ ।" (पृ.१९)

(ए) "तिम्रो र मेरो बिचमा एउटा ठूलो पहाड धुमधुमती उभ्भेको छ ; किन ?" (पृ.२०)

(ऐ) सोमदत्तले देख्यो, मनको रचना मात्र होइन यो ; छलद्वारा उसको पटलमा विकारको भाफबाट निर्मित हुन गएको फुस्साको चित्र पनि होइन यो । (पृ.२३)

(ओ) "सोमदत्त ! हेर मलाई ; यो प्रकृतिको सुन्दरताको माझमा उभिएकी हेर ।" (पृ.२५)

(औ) "सुम्निमाको उमेर पुग्यो; अहिलेसम्मत उसले दुलहा खोज्नुपर्ने !!" (पृ.२७)

(अं) कतै उसलाई बौलाह भने ; कतै उसको डरलाग्दो आकृति देखेर ग्रामीण बालबालिका तर्सेर भाग्थे; र कहीँ चाहिँऊ महात्मा मानिएर पुजियो । (पृ.३१)

उपर्युक्त उदाहरणबाट **सुम्निमा** उपन्यासमा अर्द्धविराम चिह्नको कुशल प्रयोग भएको पाइन्छ ।

(ज) निर्देशन चिह्न (:-, -)

वाक्यभित्र कुनै कुरा निर्देशन गर्नुपर्दा यस्तो (-) चिह्न र अन्यत्र उदाहरण सूचक 'जस्तै' शब्द प्रयोगद्वारा कुनै निर्देशन गर्नुपर्दा यस्तो (:-) चिह्नको प्रयोग हुन्छ । **सुम्निमा** उपन्यासमा

उदाहरण सूचक 'जस्तै' शब्द प्रयोगद्वारा निर्देशन गर्नुपर्ने चिह्न (:-) को प्रयोग भएको छैन भने वाक्यभित्र कुनै कुरा निर्देशन गर्नुपर्ने चिह्न (-) को प्रयोग भएको छ । यसलाई निम्नलिखित उदाहरणद्वारा प्रस्ट पारिन्छ ।

(अ) उसले भनी,-"मैले बिराएँ, सोमदत्त ! मलाई छेमा गर ।" (पृ.८)

(आ) राजकुमारले फेरि सोधे,-"हे पुण्यात्मा ! के तपाईंहरूको यज्ञादि निर्विघ्नपूर्वक भइरहेको छ ?" (पृ.९)

(इ) राजपुत्रसँगै उभिएको एउटा अङ्गरक्षक सेना अधिकारीले राजपुत्रलाई सम्झाउँदै भन्यो,-"स्वामीको कीर्ति अमर रहोस् ।" (पृ.१०)

(ई) सुम्निमाले नाकेस्वरमा विस्तारै सोधी,-"अनि सोमदत्तको के हुन्छ नि बा ?" (पृ.१२)

(उ) बिजुवाले सम्झायो,-"भिल्लयुवक ! तिमी ता आर्यहरूकै जस्तो कुरा गरिरहेका छौ-मरेपछि पाइने धर्म र पुण्यका कुरा ।" (पृ.१३)

(ऊ) सोमदत्तले भन्यो,-"नाङ्गो हुँदा पो तलाज हुन्छ ।" (पृ.१८)

(ऋ) सुम्निमाले भनी,-"अहँ, यी सबै कुरा नगर आज ।" (पृ.२२)

(ए) सूर्यदत्तले चिन्तित स्वरमा भने,-"के हाम्रो कुल सोमदत्तपछि निर्मूल नै हुने भयो ?" (पृ.३३)

(ऐ) सोमदत्तले भनिरहेको थियो,-"शरीर स्वल्प-जीवी तुच्छ मांसपिण्ड हो ।" (पृ.३५)

(ओ) सुम्निमाले भनी,-"तिमी किन यसरी सुकेको सोमदत्त ?" (पृ.४८)

उपर्युक्त उदाहरणबाट **सुम्निमा** उपन्यासमा निर्देशन चिह्न (-) को प्रयोग भएको छ भन्ने प्रस्ट हुन्छ ।

(झ) रिक्तताबोधक चिह्न (...)

कुनै कथन वा वाक्यमा केही छोड्दा वाक्य पूरा नभएको भनी जनाउँदा यस चिह्नको प्रयोग गरिन्छ । **सुम्निमा** उपन्यासमा प्रयोग भएका रिक्तताबोधक चिह्न (...) लाई निम्नलिखित उदाहरणबाट प्रस्ट पार्न सकिन्छ:

(अ) उसले कराएर डाकी,-"आमा ....! बा ...!" उसको मसिनो स्वर घना हुँदै गएको वनपर्वत प्रान्तमा सेलायो । उसले फेरि आग्रहकण्ठले बोलाई, -"सोमदत्त...!" (पृ.११)

(आ) "सुम्निमा ! हिजो दिउँसो आश्रममा एउटा प्रतापी राजकुमार आएका थिए ...।" (पृ.१५)

(इ) "भिल्ल केटो धर्मको नाउँमा हाम्रा किरात दाजुभाइहरूलाई लडाइँ गर्नुपर्छ भनी उकास्दै थियो ...।" (पृ.१४)

(ई) के त्यतिले बाजलाई सधैँभरि चाहिने आहारको बन्दोबस्त हुन्थ्यो त ....? (पृ.१७)

(उ) "मेरो जीउ भरिलो छ रे, पेट सुलुक्क पऱ्या स्तन पनि ठिक्क ठाउँमा छन् रे...होइन त सोमदत्त ? (पृ.१८)

(ऊ) वनको मध्यबाट कुनै एउटा अदृश्य चराको तीखो कूजन ध्वनित भयो,-"कुऊ -कुऊ ...।" (पृ. २२)

(ऋ) सुम्निमाले भनी,-"सोमदत्त ! सोमदत्त ...।" (पृ. २६)

(ए) "तिमीलाई माया गरेर हेरचाह गरिदिनेसम्म पनि कोही भएन क्यार ...।" (पृ. ४७)

(ऐ) "यस्तो दल्न पाको छैन कि बालुवामा परेजस्तो तेल सोसिहाल्छ तिम्रो जीउमा ... कस्तो चिरिएको पैताला, कुर्कुच्चा कठै ...! एकछिन उठेर बसत कपालमा तेल हाल्दिऊँ ...।" (पृ.५३)

(ओ) "देवा असाध्य बलियो छ र कडा पनि छ यहाँको ... मनुवादको ... बाले भनेको तिमीलाई जोगाएर ल्याउनू रे ... ।" (पृ.५५)

उपर्युक्त उदाहरणबाट **सुम्निमा**उपन्यासमा रिक्तताबोधक चिह्नको (...) प्रयोग भएको प्रस्ट हुन्छ । कसैको भनाइभित्र पनि अपूर्णताको प्रयोग हुन्छ । बिचमा अपूर्णता (...) चिह्न दियो भने बिचमा केही शब्दहरू बोलिएको छ भन्ने जानकारी हुन्छ । अन्त्यमा प्रयोग गरिएको छ भने केही भन्न खोजिएको छ भन्ने प्रस्ट हुन्छ ।

(ञ) **सापेक्षविराम** (:)

भनिएको कुरालाई खुलस्त र स्पष्ट गर्दा अर्द्धविरामदेखि माथि र पूर्णविरामभन्दा तल यसको प्रयोग गरिन्छ । यसलाई प्रायः शीर्षकहरूमा लेखकको स्वविकेकमा प्रयोग गरिन्छ । तर **सुम्निमा** उपन्यासमा यो चिह्नको प्रयोग गरिएको छ । यसलाई तलका उदाहरणबाट प्रस्ट पारिन्छः

(अ) म उ : त्यो माथिको किरात गाउँको साहिँलो बिजुवा हुँ । (पृ.१०)

(आ) हामी दुवै जातिका स्त्रीपुरुष सखाप भए । प्रायः निर्मूल भइसकेका थियौँ । (पृ.१२)

(इ) उनीहरूले पनि आफ्नो भाग पाएपछि सन्तोष गर्नुपर्छ । अनि हामीलाई कुनै किसिमको दुःख हुँदैन । (पृ.१५)

(ई) सोमदत्तले सुम्निमाबाहेक अरू कुनै वयः प्राप्त युवतीलाई नजिकबाट देख्न पाएको थिएन । (पृ.१९)

(उ) आहत आग्रह सुम्निमाले प्रश्नको रूपमा एउटा निःश्वास छाडी । (पृ.२०)

(ऊ) सुम्निमा पुनः मर्माहत भई । उसले बिस्तारै सोमदत्तको शिरलाई आफ्नो छातीबाट हटाई । (पृ. २६)

(ऋ) अब निःशङ्क भएर ऊ आश्रम फिर्न सक्छ । (पृ.३२)

(ए) "अन्ततः यो मेरै वीर्यको रचना हो । पुलोमा त मेरो वीर्य धारण गर्ने क्षेत्र मात्रै थी । क्षेत्रपति त म हुँ ।" (पृ.८५)

माथिका उदाहरणबाट सापेक्षविराम (:) को सटीक प्रयोग भएको प्रस्ट हुन्छ ।

सुम्निमा उपन्यासमा उपन्यासकार विभिन्न माध्यमबाट प्रस्तुत भएका छन् । मिथकलाई आधार मानी संस्कारगत वैचारिक द्वन्द्वको परिप्रेक्ष्यमा लेखिएको यो उपन्यास रैखिक ढाँचा तथा वर्णनात्मक शैलीमा व्यक्त भएको छ । सोमदत्तको भाषामा संस्कृत भाषाको प्रबलता रहेकाले केही क्लिष्ट तथा दुर्बोध्य छ भने सुम्निमाको भाषामा झर्रो नेपाली भाषाको प्रयोग देखिन्छ । समग्रमा यस उपन्यासको भाषाशैली सरल र सुबोध्य नै छ ।

सुम्निमाउपन्यासको मुख्य उद्देश्य वा सन्देश नै सामाजिक एकता र भ्रातृत्व प्रेम हो । २००७ सालको प्रजातान्त्रिक योद्धा तथा नेपालको पहिलो जननिर्वाचित प्रधानमन्त्री विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला राजनीतिमा समाजवादी तथा साहित्यमा अराजकवादी भनी आफूलाई परिचित गराउँथे । अठारौँ शताब्दीका फ्रान्सेली दार्शनिक जिन ज्याक रुसोको स्वतन्त्रता, समानता र भ्रातृत्वको गहिरो प्रभाव कोइरालामा देखिन्छ ।

सुम्निमाउपन्यासमा दुई भिन्न जाति र समुदायको सम्मिलन गराएर सामाजिक सद्भावको उद्घाटन गर्न सक्षम छन् उपन्यासकार कोइराला । विभिन्न व्यक्ति, परिवार, भाषा, संस्कृति, मूल्यमान्यता आदिद्वारा समाजको निर्माण भएको हुन्छ । यी सबैको महत्त्वपूर्णयोगदानले नै गतिशील तथा विकसित समाजको उन्नयन हुन्छ ।

चौथो परिच्छेद
सारांश तथा निष्कर्ष

४.१ सारांश

सुम्निमाउपन्यासको संयुक्तिपरक अध्ययनशीर्षकको शोधपत्रलाई व्यवस्थित रूप दिन यसलाई विभिन्न परिच्छेदहरूमा विभाजन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यलाई जम्मा चार परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै दोस्रो परिच्छेदमा संयुक्तिपरक अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार (अध्ययन) प्रस्तुत गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा **सुम्निमा** उपन्यासको संयुक्ति को विश्लेषण शीर्षक उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी चौथो परिच्छेदमा सारांश तथा निष्कर्षप्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यसअन्तर्गत प्रस्तुतशोधको परिचय दिने प्रयास गरिएको छ । साथै शोधपत्रको प्रयोजन पनि यसै परिच्छेदमा खुलाइएको छ । यसमा नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह द्वितिय वर्षमा अध्ययन गरिने दसौं पत्रको परिपूर्ति गर्नु रहेको छ । दोस्रो शीर्षकमा शोध समस्या रहेको छ । यसमा समस्यालाई बुँदागत गरी प्रस्तुत अध्ययनका मुख्य समस्यालाई प्रश्नात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । तेस्रोशीर्षक उद्देश्यसँग सम्बन्धित छ । यसमा शोधको अध्ययन गर्नका उद्देश्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ । चौथो शीर्षकमा पूर्वकार्यको समीक्षा रहेको छ । यसमा **सुम्निमा** उपन्यासको के कति पूर्वकार्यहरूको विश्लेषण भए र के कति समस्याहरू समाधान गर्न बाँकी छन्भनी त्यस्ता कार्यहरूको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । पाँचौं शीर्षकमा शोधको औचित्य र **महत्त्व**लाई प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन गर्नुको औचित्य के हो र केकति मह**त्त्व** राख्छ?सातौं शीर्षकमा अध्ययन विधिलाई सामग्री सङ्कलन, सैद्धान्तिक आधार, पत्र पत्रिका, पुस्तकालयीयअध्ययन विधि, विद्वान्, गुरुवर्गको सल्लाह सुझाव ग्रहण उल्लेख गरिएको छ । यसमा ह्यालिडे र हसनद्धारा निर्धारण गरिएको क्षेत्र, सहभागी र माध्यमलाई सैद्धान्तिक पर्याधार मानी यसैमा केन्द्रित रहेको छ । आठौं शीर्षकमा शोधको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा सैद्धान्तिक आधार (अध्ययन) प्रस्तुत गरिएको छ । यसअन्तर्गत विषयप्रवेश, सङ्कथन विश्लेषणको सामान्य परिचय, सङ्कथन युक्तिहरू (१) संसक्ति(२) संयुक्तिको परिचय रहेको छ । संयुक्ति अध्ययन यस शोधको विशेष अध्ययन भएको हुनाले संयुक्तिलाई विस्तृत रूपमा चिनाइएकोछ । यसमा सन्दर्भपरक विन्यास (आयाम) अन्तर्गत क्षेत्र, सहभागी र माध्यमको व्याख्या र विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा **सुम्निमा**उपन्यासको संयुक्तिको विश्लेषण रहेको छ । यसअन्तर्गत विषयप्रवेश गराइएको छ । यसमा क्षेत्रअन्तर्गत विभिन्न उपशीर्षकमा **सुम्निमा** उपन्यासको निर्माणको स्रोतलाई विषय, विचार, परिवेश र समयलाई निर्धारण गरी प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै सहभागीअन्तर्गत विभिन्न उपशीर्षकमा व्यक्तित्व, हेतुत्व, हाउभाउ, संवाद, भाषिक व्यवहार र सामाजिक हैसियतलाई निर्धारण गरी स-विस्तार अध्ययन गरिएको छ ।

यसरी नै तेस्रो आयाम माध्यममा भाषाशैली र दृष्टिविन्दु प्रस्तुत गरिएको छ भने कोशीय एकाइमा पुनरावृत्ति, पर्यायता, विपरीतता, अधिकार्थकता, वर्णनात्मकता, अलङ्कार, सङ्केत तथा सन्देशात्मकतालाई उपशीर्षकको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै ग्राफिक चिन्ह वा सरणिअन्तर्गत लेखकले प्रयोग गरेका चिन्हहरूपूर्णविराम, अल्पविराम,, योजक चिन्ह, विस्मयादिबोधक, उद्गार चिन्ह, प्रश्नवाचक, अर्धविराम, निर्देशन चिन्ह, रिक्तताबोधक चिन्ह र सापेक्षविरामचिन्हको के, कति र कसरी प्रयोग गरिएको छभनी कृतिपरक आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा समग्र शोधको सारांश तथा निष्कर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ । निष्कर्षअन्तर्गत प्रत्येक परिच्छेदको समग्र संक्षिप्त सार प्रस्तुत गरिएको छ भने निष्कर्ष खण्डअन्तर्गत प्रस्तुत शोधको समग्र निष्कर्षलाई उद्घाटन गरिएको छ ।

४.२ निष्कर्ष

नेपाली साहित्य परम्पराका अद्वितीय प्रतिभा विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला साहित्य, राजनीति र दर्शनका त्रिमूर्ति हुन् । राजनीति र साहित्य दुवैलाई कुशलतापूर्वक निर्वाह गरी कालजयी बनेका उनी 'राजनीतिमा समाजवादी र साहित्यमा अराजकवादी' भन्न रुचाउँथे । कोइरालाको चिन्तन र दर्शनले नै साहित्यमा प्रभाव परेको छ ।अस्तित्ववाद झल्किएको उनका उपन्यास सामाजिक, पौराणिक, सांस्कृतिक र मिथकीय विषयमा आधारित छन् ।

दुई संस्कृति आर्य र किरातको वैचारिक द्वन्द्वलाई उजागर गरिएको **सुम्निमा** उपन्यासका मुख्य तीन आयामहरूलाई यहाँ बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छः

४.२.१ 'सुम्निमा' उपन्यासको पहिलो आयामः क्षेत्र

सुम्निमाउपन्यासमा क्षेत्रअन्तर्गत लेखक कोइरालाले निम्नानुसारका विषयहरू समेटेका छन् ।

(क) **सुम्निमा** उपन्यासलाई क्षेत्रअर्न्तगत विषय, विचार, परिवेश र समयकाआधारमा निर्धारण गरिएको छ ।

(ख) पौराणिक विषयवस्तुलाई प्रतीकात्मक रूपमा उठान गरी वर्तमान समयको वैज्ञानिक सत्यसँग एकाकार गराइएको छ ।

(ग) पात्रको नियतिलाई बहुलवादी तथा समन्वयवादी समाज निर्माणको रूपमा व्याख्या गरी आदर्श स्थापना गरिएको छ ।

(घ) भिन्न जात र संस्कारलाई बिम्बात्मक ढङ्गले उद्घाटन गरी भौतिकवाद र अध्यात्मवादप्रति समानता राखिएको छ ।

(ङ) सांसारिक आवश्यकताको पूर्णतालाई धर्म र विज्ञानको कसीमा सम्मिलन गराईएको छ ।

(च) भौतिकवाद तथा वैज्ञानिक युगमा जातीय सहिष्णुताको बीजारोपण गराइएको छ ।

(छ) विभेदरहित समाजको निर्माण गरी विश्वशान्ति र विश्वबन्धुत्वको आव्हान गरिएको छ ।

४.२.२ 'सुम्निमा'उपन्यासको दोस्रो आयामः सहभागी

कोइरालाले **सुम्निमा**उपन्यासमा सहभागीअन्तर्गत निम्नानुसारका विषयहरू समेटेका छन्:

(क) चरित्रचित्रणको माध्यमबाट प्राचीन सभ्य समाज आजको व्यक्तिवादी समाजभन्दा श्रेयस्कर ठानिएको छ ।

(ख) सामाजिक र सांस्कृतिक सहिष्णुताको साक्षात्कार गरी सुनौलो र उज्ज्वल भविष्यप्रति आशावादी गराइएको छ ।

(ग) प्राकृतिक उपचार तथा आयुर्वेदिक चिकित्सा पद्धतिलाई वैज्ञानिक युगमा नौलो ढङ्गले स-विस्तार सङ्केत गरिएको छ ।

(घ) देह र आत्माको मिलन गराई आनन्दानुभूति प्राप्त गर्नु र शान्तिमय संसारको रचनामा अनवरत लागिरहनु भन्ने देखाइएको छ ।

(ङ) भाषिक व्यवहारद्वारा विरोधाभास हल गरिएको तथा मानवीय गुणलाई प्रोत्साहन गरी समुन्नत समाजको परिकल्पना गरिएको छ ।

(च) मनोविज्ञानका आधारमा ईश्वर र मानिसलाई व्याख्या गरी मानवीय सद्चरित्रलाई भविष्यको संवाहक ठानिएको छ ।

४.२.३ 'सुम्निमा' उपन्यासको तेस्रो आयामः माध्यम (पद्धति)

समकालीन लेखकहरूको समूहमा पृथक् लेखनशैली भएका लेखकका रूपमा स्थापित विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले **सुम्निमा** उपन्यासमा माध्यम (पद्धति) अन्तर्गत निम्नानुसारका विषयहरू समेटेको पाइन्छः

(क) सामाजिक सन्दर्भतालाई प्रतीकात्मक रूपमा कथ्य भाषामा लेखकीय धारणा प्रस्तुत गरिएको छ ।

(ख) सहभागीहरूका भाषाका माध्यमबाट क्रियाप्रतिक्रियात्मक ढङ्गले आफ्ना सांस्कृतिक बिम्बहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

(ग) सामाजिक र सांस्कृतिक द्वन्द्व तथा मूल्यमान्यतालाई साहित्यिक विधाका रूपमा कृतिपरक व्याख्या गरिएको छ ।

(घ) प्राचीन सन्दर्भको विचारात्मक पक्षलाई साहित्यिक विधाका माध्यमले विश्लेषण गरी भाषिक विन्यास गरिएको छ ।

(ङ) कृतिलाई विधागत रूपमा प्रस्तुत गरी साङ्केतिक तरिकाले सन्देश सम्प्रेषण गरिएको छ ।

(च) कृतिलाई कोशीय एकाइका रूपमा विश्लेषणात्मक ढङ्गले सुव्यवस्थित गरिएको छ ।

(छ) विधालाई साहित्यिक हेतुत्व तथा व्याकरणिक कोटिका आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरी विवरणात्मक तरिकाले व्यवस्थित गरिएको छ ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको **सुम्निमा**उपन्यास विशेषतः भिन्न सांस्कृतिक समुदायलाई समन्वयात्मक रूपमा एकाकार गराएको बहुचर्चित उपन्यास हो । अस्तित्ववादी दृष्टिकोणले मानवीय संस्कार, संस्कृति, रीतिरिवाज, मूल्यमान्यता, भाषा, आदिमता आदि पृथक् भएपनि सारमा मानवोचित धर्म समान हुन्छ भन्ने सन्देशलाई उठान गरिएको छ ।

सुम्निमा उपन्यासलाई कृतिपरक रूपमा सङ्कथानात्मक ढङ्गले विश्लेषण गरिनु समय सापेक्षित देखिन्छ । सङ्कथन विश्लेषणमा पनि संयुक्ति कृतिलाई पर्गेल्ने एक युक्ति हो । संयुक्ति भनेको कुनैपनि पाठ वा सङ्कथनको आन्तरिक प्रकार्यात्मक सम्बन्ध हो । संयुक्तिलाई पाठको अन्तस्तलमा रहने सम्बन्धन व्यवस्था पनि भनिन्छ । संयुक्तिको अध्ययन सन्दर्भसापेक्षित हुन्छ;किनभने प्रत्येक पाठ आफैंमा एउटा सन्दर्भपनि हो ।

सन्दर्भता, सन्दर्भपरक विन्यासव्यवस्थाः क्षेत्र, सहभागी र माध्यम र तिनको अधिप्रकार्यका साथै विधा संरचनाका आधारमा पाठको संयुक्तिपूर्णताको अध्ययन गरिने हुँदा संयुक्ति पाठ विश्लेषण पछिल्लो समयको जोडदारवैज्ञानिक आधार पनि हो ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

अधिकारी, शिव (२०५०), **विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला : विचार र व्यक्तित्व**, काठमाडौँः रत्न पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), **सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान,** काठमाडौँः रत्न पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज र भट्टराई, बद्रीविशाल (२०६१), **प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश,** काठमाडौँः विद्यार्थी पुस्तक भण्डार

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६५), **सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान**, (चौ. सं.), काठमाडौँः रत्न पुस्तक भण्डार ।

कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०७०), **सुम्निमा**, काठमाडौँः साझा प्रकाशन

खतिवडा, राजनप्रसाद (२०७०),**विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यास,**अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाई, प्रेमप्रसाद (२०६७), **भाषाविज्ञान**, काठमाडौँः पाठ्यसामग्री प्रकाशन ।

गौतम, देवीप्रसाद (२०६८), "सङकथन विश्लेषण", **रत्न नेपाली बृहत् समालोचना,** काठमाडौँः रत्न पुस्तक भण्डार

चालिसे, नारायण (२०६९), **पूर्वीयदार्शनिक मान्यतामा कोइरालाका उपन्यास**, दाङः वि.पी. चिन्तन

ढकाल, दीपकप्रसाद(२०७०), **समाख्यान शास्त्रः सिद्धान्त र प्रयोग**, काठमाडौँः इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस, कीर्तिपुर

ढकाल, भूपति (२०५६),**विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा विचार पक्ष**, पोखराः जय नेपाल प्रकाशन ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०४९), **पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा**, तृतीय संस्करण, काठमाडौँः साझा प्रकाशन ।

धरावासी, कृष्ण (२०४८), **विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरू,** झापाःजीविका इन्टरप्राइजेज।

न्यौपाने, भुवन (२०६९), **विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा सम्बन्धनव्यवस्था**, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

बन्धु, चूडामणि (२०७०), **भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय**, चौथो संस्करण, काठमाडौँः एकता बुक्स

बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०७०), **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

राई, इन्द्रबहादुर (२०५०), **नेपाली उपन्यासका आधारहरू,** दार्जिलिङःनेपाली साहित्य परिषद

रेग्मी, मुरारीप्रसाद (२०४०), **मनोविश्लेषणात्मक समालोचनाः उपन्यासखण्ड**, ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०५९), "डढेलो कथाको संरचनावादी विश्लेषण",**समकालीन साहित्य**(वर्ष १२, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ४५) ।

शर्मा, तारानाथ (२०३९), **नेपाली साहित्यको इतिहास**, काठमाडौंः विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, मोहनराज (२०७१), **प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण**, काठमाडौंः प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०५२), **शोधविधि**, ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

शर्मा, विष्णुकुमारी (१९९२ ई), **नारी मनोविज्ञान तथा अस्तित्ववादको सन्दर्भमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको साहित्य**, वाराणसीः सयपत्री प्रकाशन ।

शर्मा, शारदा (२०५३), **विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका नारी पात्र**, काठमाडौंः रूमु प्रकाशन ।

सत्याल, यज्ञराज (२०४४), **नेपाली साहित्यको भूमिका**, काठमाडौंः रत्न पुस्तक भण्डार ।

सुवेदी, लालनाथ र पराजुली, हरिप्रसाद (२०५६), **नेपाली वर्ण विन्यास**, तेस्रो संस्करण, ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

स्वामी, प्रपन्नाचार्य (२०५०), **वेदमा के छ ?**, काठमाडौंः साझा प्रकाशन ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

अधिकारी, शिव (२०५०), **विश्वेश्वरप्रसादकोइराला :विचार र व्यक्तित्व**, काठमाडौंः रत्न पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), **सामाजिक र प्रायोगिकभाषा विज्ञान,** काठमाडौंः रत्न पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज र भट्टराई, बद्रीविशाल (२०६१), **प्रयोगात्मक नेपालीशब्दकोश,** काठमाडौंः विद्यार्थी पुस्तक भण्डार

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६५), **सामाजिक र प्रायोगिकभाषा विज्ञान**, (चौ. सं.), काठमाडौंः रत्न पुस्तक भण्डार ।

कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०७०), **सुम्निमा**, काठमाडौंः साझाप्रकाशन

खतिवडा, राजनप्रसाद(२०७०),**विश्वेश्वरप्रसादकोइरालाकाउपन्यास,** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीयविभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाई, प्रेमप्रसाद (२०६७), **भाषाविज्ञान**, काठमाडौंः पाठ्यसामग्रीप्रकाशन ।

गौतम, देवीप्रसाद (२०६८), **सङकथनविश्लेषण**, काठमाडौंः रत्न पुस्तक भण्डार

चालिसे, नारायण (२०६९), **पूर्वीयदार्शनिकमान्यतामाकोइरालाकाउपन्यास**, दाङःवि.पी. चिन्तन

ढकाल, दीपकप्रसाद(२०७०), **समाख्यानशास्त्रः सिद्धान्त र प्रयोग**, काठमाडौंः इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस, कीर्तिपुर

ढकाल, भूपति(२०५६),**विश्वेश्वरप्रसादकोइरालाकाउपन्यासमाविचार पक्ष**, पोखराः जय नेपालप्रकाशन ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०४९), **पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा**, तृतीय संस्करण, काठमाडौंः साझाप्रकाशन ।

धरावासी, कृष्ण (२०४८), **विश्वेश्वरप्रसादकोइरालाकाउपन्यासहरू,** झापाःजीविका इन्टरप्राइजेज ।

न्यौपाने, भुवन (२०६९), **विश्वेश्वरप्रसादकोइरालाकाकथामा सम्बन्धनव्यवस्था**, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीयविभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०७०), **उपन्यास सिद्धान्त र नेपालीउपन्यास**, ललितपुरः साझाप्रकाशन ।

बन्धु, चूडामणि (२०७०), **भाषविज्ञानका सम्पदाय**, चौथो संस्करण, काठमाडौंः एकताबुक्स प्रकाशन ।

राई, इन्द्रबहादुर (२०५०), **नेपालीउपन्यासकाआधारहरू,** दार्जिलिङःनेपाली साहित्य परिषद

रेग्मी, मुरारीप्रसाद (२०४०), **मनोविश्लेषणात्मक समालोचनाः उपन्यासखण्ड**, ललितपुरः साझाप्रकाशन ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०५९), **डढेलो कथाको संरचनावादीविश्लेषण**, समकालीन साहित्य, (वर्ष १२, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ४५) ।

शर्मा, विष्णुकुमारी (१९९२ ई), **नारी मनोविज्ञान तथाअस्तित्ववादको सन्दर्भमाविश्वेश्वरप्रसादकोइरालाको साहित्य**, वाराणसीः सयपत्रीप्रकाशन ।

शर्मा, तारानाथ(२०३९), **नेपाली साहित्यको इतिहास**, काठमाडौंः विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, शारदा (२०५३), **विश्वेश्वरप्रसादकोइरालाकानारी पात्र**, काठमाडौंः रूमु प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०५२), **शोधविधि**, ललितपुरः साझाप्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०७१), **प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण**, काठमाडौंः प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

सत्याल, यज्ञराज (२०४४), **नेपाली साहित्यको भूमिका**, काठमाडौंः रत्न पुस्तक भण्डार ।

स्वामी, प्रपन्नाचार्य (२०५०), **वेदमा के छ ?**, काठमाडौंः साझाप्रकाशन ।

सुवेदी, लालनाथ र पराजुली, हरिप्रसाद (२०५६), **नेपाली वर्ण विन्यास**, तेस्रो संस्करण, ललितपुरः साझाप्रकाशन ।